ESKİ TÜRKÇEDE SESLENME İFADELERİ

-SEMANTİK BİR İNCELEME-

Tuğçe COŞKUN SEBER

(Yüksek Lisans Tezi)

Eskişehir, 2020

ESKİ TÜRKÇEDE SESLENME İFADELERİ

-SEMANTİK BİR İNCELEME-

Tuğçe COŞKUN SEBER

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Eski Türkçe Bilim Dalı

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Eskişehir, 2020

T.C.

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTİSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tuğçe Coşkun Seber tarafından hazırlanan Eski Türkçede Seslenme İfadeleri - Semantik Bir İnceleme- başlıklı bu çalışma (Savunma Sınavı Tarihi) tarihinde Eskişehir Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, Jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan …….

Üye …….

(Danışman)

Üye …….

Üye …….

Üye …….

ONAY

(İmza)

(Akademik Unvanı, Adı-Soyadı)

Enstitü Müdürü

…….../……/….

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin/projenin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Tuğçe COŞKUN SEBER

ÖZET

ESKİ TÜRKÇEDE SESLENME İFADELERİ

-SEMANTİK BİR İNCELEME-

COŞKUN SEBER, Tuğçe

Yüksek Lisans - 2020

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Ferruh AĞCA

Bir muhataba yönelik söylenen her ifade hitap olarak adlandırılabilir. İnsanların iletişim kurmalarını sağlayan en temel araç olarak diller çeşitli hitap ifadelerine sahiptir. Fakat dil nasıl ki konuşulduğu toplumun değerlerinden ve kültüründen etkileniyorsa, hitap ifadeleri de etkilenmekte ve buna göre şekillenmektedir. Bu sebeple her toplumun kullandığı hitap ifadeleri kendine özgüdür ve o toplumun değerlerinden izler taşımaktadır. Yaş, cinsiyet, statü, sosyal mesafe gibi bazı sosyal değişkenler hitap yapıları üzerinde etkili olmaktadır. Bununla birlikte, hitap formları muhataba yönelik saygı, sevgi ve nezaket ifadelerine göre de şekillenmekte ve bunları muhataba yansıtma görevini de üzerinde taşımaktadır. Hitap ifadelerinin toplumsal değerler ve kültür sayesinde oluştuğu düşünülürse, bu konunun toplumdilbilim alanı içinde incelenmesi gereklidir.

Bu çalışmanın amacı, toplumdilbilim alanından faydalanarak hitabın ne olduğu ve sınırlarını belirttikten sonra, hitap ifadeleri üzerinde etkili olan sosyal değişkenleri inceleyip hitap ile saygı ifadeleri arasındaki ilişkiyi açıklamaktır. Tüm bunların ışığında, bu çalışmada, Eski Türkçe metinlerde sosyal değişkenlerin hitap ifadelerini nasıl etkilediği gösterilmiştir. Bununla beraber Eski Türkçe metinlerde kullanılan hitap ifadelerine odaklanılıp bu ifadeler dilbilgisel, sözcüksel ve edimbilimsel olarak üç bölümde incelenmiştir. Runik harfli metinlerden ve Eski Uygur Türkçesi ile yazılmış metinlerden alınan örneklerle Eski Türkçede kullanılan hitap ifadeleri açıklanmıştır. Aynı zamanda, hitap formlarının kullanımı ile saygı ifadeleri arasındaki ilişki bu metinlerde de gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hitap ifadeleri, Toplumdilbilim, Eski Türkçe, Saygı ifadeleri

ABSTRACT

ADDRESSING WORDS IN OLD TURKIC

-A SEMANTIC EXAMINATION-

COŞKUN SEBER, Tuğçe

Master's Thesis - 2020

Department of Turkish Language and Literature

Advisor: Prof. Dr. Ferruh AĞCA

Every expression that is to be directed to an interlocutor can be called addressing. Languages, as the fundamental tools which help people to communicate, have various addressing expressions. However, since the language is affected by the values and the culture of the related society, the addressing words are also influenced and formed according to these variables. For this reason, every addressing words used by each society are unique and they carry traces of societal values. Some social variables such as age, gender, status and social distance, can have an impact on addressing structures. In addition to that, addressing words can be formed in relation to the expressions of respect, love, andcourtesy which are directed to the interlocutor. Therefore, they carry the mission of projecting these expressions to the interlocutor. Considering the addressing words shaped by societal values and culture, this subject should be examined in the field of sociolinguistics.

The aims of this research, after demonstrating what the addressing is and the limits of it with the help of sociolinguistics, are examining the impact of the social variables on addressing words and explaining the relation between the addressing and respect expressions. In light of these, with this research, it was demonstrated how social variables affect the addressing words in Old Turkic texts. At the same time, by focusing the addressing words in Old Turkic texts, these expressions were analyzed in three chapters as grammatical, lexical, and pragmatics. The addressing words of Old Turkic were explained with the examples from texts containing Runic letters and from texts written in Old Uighur Turkic. Moreover, the relation between the usage of addressing words and respect expressions was also shown in these texts.

Key words: Addressing words, Sociolinguistic, Old Turkic, Expressions of respect

İÇİNDEKİLER

ÖZET……viii

ABSTRACT…….. ix

TABLOLAR LİSTESİ ……...xii

KISALTMALAR..…….....xiii

ÖNSÖZ……..…xiv

GİRİŞ …….. 1

1. BÖLÜM

SOSYOLİNGUİSTİK VE DİLBİLİMSEL SESLENME

1.1. SOSYOLİNGUİSTİK……...……..……...5

1.2. SESLENME/ HİTAP…….....8

1.3. SOSYAL KATMANLARLA SESLENME ARASINDAKİ İLİŞKİ …….....10

1.3.1. Cinsiyet ……....14

1.3.2. Yaş…….....16

1.3.3. Statü……..18

1.3.4. Yakınlık ve Sosyal Mesafe……...22

1.3.5. Bireysel Değişkenler ……27

1.3.6. Hitabın Gerçekleştiği Ortam…….29

1.4. SESLENME VE SAYGI İFADELERİ ARASINDAKİ İLİŞKİ…….34

2. BÖLÜM

ESKİ TÜRKÇEDE SESLENME İFADELERİ

2.1. DİLBİLGİSEL SESLENME……...45

2.1.1. İyelik Ekli Seslenme Yapıları……...45

2.1.2. İkinci Kişi Zamirleri / İkinci Kişi ve İyelik Ekleri ile Seslenme……..51

2.1.3. Emir Kipi ile Seslenme…….58

2.2. SÖZCÜKSEL SESLENME……63

2.2.1. Ünlemler ile Seslenme……..63

2.2.2. Sıfatlar ile Seslenme……..71

2.2.3. Birleşik Fiiller ile Seslenme……..77

2.3. EDİMBİLİMSEL SESLENME……...83

SONUÇ…….....89

KAYNAKÇA……..95

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: Hitap İfadeleri Örnekleri…….12

Tablo 2: Farklı Dillerde Kullanılan 2. Kişi Zamirleri……13

Tablo 3: Yaşa Bağlı Hitap Farklılıklarını Gösteren Anket Sonuçları……16

Tablo 4: Statüsel Hitap Farklılıklarını Gösteren Anket Sonuçları…….20

Tablo 5: Eski Türkçede Kullanılan Kişi Zamirleri…….....52

Tablo 6: Emir Kipi Fiil Çekim Ekleri……59

KISALTMALAR

AB : Aç Bars Hikayesi (Gulcalı, 2015)

BK : Bilge Kağan Yazıtı (Aydın, 2018)

HU : Huastuanift (Özbay, 2014)

KP : İyi ve Kötü Prens Öyküsü (Hamilton, 1998)

KT : Köl Tigin Yazıtı (Aydın, 2018)

O : Ongi Yazıtı (Aydın, 2018)

OY : Orhon Yazıtları (Aydın, 2018)

ŞU : Şine Usu Yazıtı (Aydın, 2018)

T : Tonyukuk Yazıtı (Aydın, 2018)

Ta : Tariat (Terh) Yazıtı (Aydın, 2018)

UY : Uygur Yazıtları (Aydın, 2018)

YY : Yenisey Yazıtları (Aydın, 2019)

ÖNSÖZ

Geçmişte kullanılmış veya hala kullanılmakta olan tüm dillerde, insanlar arasındaki iletişimi sağlayan en temel yol olması sebebiyle, hitap formları ile karşılaşılmaktadır. İnsanların bir diyalog sırasında kullandıkları ya da bir muhataba yönelik söyledikleri tüm sözleri hitap başlığı altında ele almak mümkündür. Bu çalışmada açıklanması hedeflenen temel sorulardan biri ise 'Ortak bir dili konuşan insanlar birbirlerine nasıl hitap ederler ve bu hitap seçimlerini ne etkilemektedir?'

Dilbilimin inceleme alanlarından biri olarak hitap konusunun, temel olarak toplumdilbilimin inceleme alanı altında ele alınması akla yatkındır. Hitap formları toplumsal değerler ve kültür etkisi ile şekillenmektedir ve hitap yapılarında da bu etki belirleyici olmaktadır. Bunun yanında, dillerin hitap kullanımlarını etkileyen, genel olarak tüm diller için geçerli olan birtakım değişkenler söz konusudur. Bunlar yaş, cinsiyet, statü, sosyal mesafe, hitabın gerçekleştiği ortam veya bireysel değişiklikler olarak sınıflandırılabilecek değişkenlerdir. Bu değişkenlerden biri belirleyici olabileceği gibi birkaçı bir arada düşünülerek de hitap formları şekillendirilmekte ve kullanılmaktadır. Bu doğrultuda, çalışmada açıklanması hedeflenen diğer bir husus ise toplumdilbilim ve hitap arasındaki ilişkiye değinilerek bu değişkenlerin hitap formları üzerindeki etkisini örnekler ve yapılacak değerlendirmeler ile açıklamaktır.

Bunlarla beraber hitap formlarının önemli bir özelliği de dil kullanımı sırasında sevgi, saygı ve nezaket gösterimini üzerinde taşımasıdır. Eğer muhatap saygı gösterilmesi gereken biri ise ya da konuşmacı muhataba sevgi ve nezaket besliyorsa hitap formlarının kullanımı da bu durumdan etkilenmektedir. Çalışma boyunca, hitap formlarının muhataba saygıyı yansıtması amacı ile nasıl kullanıldığına da değinilmiştir.

Dilbilim çalışmaları kapsamında hitap konusu üzerine yapılan çalışmalar daha çok modern dilleri esas almakta ve bu dillerin hitap formları üzerinden çalışmalar yürütülmektedir. Burada savunulan ve gösterilmek istenen ise hitap formları kullanımındaki çeşitliliğin her dil için geçerli olduğu ve toplumsal değişkenlerin bu kullanımlarda fark yarattığıdır. Tabii her değişken tüm diller için geçerli değildir ki bu her dilin konuşulduğu toplumla alakalı olarak toplumsal değerlerin çeşitliliğinden kaynaklanmaktadır.

Bu çalışmada amaçlanan, Eski Türkçe metinlerde karşılaşılan hitap formlarını dilbilim çalışmaları çerçevesinde ele alıp değerlendirerek hitap yapılarındaki çeşitliliği göstermek ve bu çeşitliliğe sebep olan değişkenleri açıklamaktır. Bu doğrultuda; Yenisey Yazıtları, Orhon Yazıtları ve Uygur Yazıtları runik harfli metinlerde kullanılan hitap formlarını göstermek için kullanılacakken, Aç Bars Hikâyesi, İyi ve Kötü Prens Öyküsü ve Maniheist Uygurların tövbe duası olan Huastuanift Eski Uygur Türkçesinde kullanılan hitap formlarını göstermek için kullanılmıştır. Bu metinlerden hareketle Eski Türkçede kullanılan hitap yapıları hakkında bir değerlendirilmede bulunularak bu kullanımlar üç başlık altında incelenmiştir.

Bir muhataba seslenmenin birçok farklı şeklinin bulunması durumunun Eski Türkçe için de geçerli olduğunun ispatı olarak, bu metinlerde dilbilgisel, sözcüksel ve edimbilimsel hitap yapıları ile karşılaşılmış ve bu yapılar ayrı başlıklar halinde ve alt başlıkları ile incelenmiştir. Ayrıca incelemeler ile beraber toplumsal kabullerin ve değerlerin hitap formalarını nasıl etkilediğine ve hangi sosyal değişkenlerin bu metinlerdeki hitap formları üzerinde belirleyici olduğu değerlendirilmiştir. Dahası Eski Türkçe için de hitap formlarının bir saygı ve nezaket ifadesi taşıyıcısı olduğu görülmüş ve metinlerde karşılaşılan hitap yapıları bu bağlamda da değerlendirilmiştir. Metinlerden alınan örneklerden hareketle, saygı ifadesinin muhataba hitap kullanımları ile nasıl yansıtıldığı incelenmiştir.

Genel olarak söylenecek olursa, bu çalışmada, dilbilim başlığı altında incelenip çalışılan hitap konusu hakkında genel bir bilgiye sahip olmak, hitap yapıları üzerinde belirleyici olan sosyal değişkenler ile hitap formları ve saygı kullanımları arasındaki ilişki hakkında bir değerlendirme yapılması hedeflenmiştir. Tüm bunların ışığında runik harfli metinlerde ve Eski Uygur Türkçesi metinlerinde karşılaşılan hitap yapılarında görülen çeşitlilik hakkında bir inceleme yapılıp burada karşılaşılan sosyal değişkenleri ve bunların hitaplara olan etkisini tespit etmek; saygı ifadesinin Eski Türkçede karşılaşılan hitap yapılarında nasıl kullanıldığını göstermek hedeflenmiştir.

Lisans ve Yüksek Lisans eğitimim boyunca üzerimde emeği olan ve bugüne gelmemde önemli katkılarının olduğuna inandığım ve bildiğim hocalarıma, özellikle de tanıştığımız günden itibaren her konuda desteğini hissettiğim, her soruma sabır ve

ilgiyle cevap veren, kendimi geliştirmem için yardımlarını hiç esirgemeyen ve beni hep yüreklendiren, bu alanda bildiğim her şeyi kendisinden öğrendiğim ve öğrenmeye devam edeceğim, her anlamda yoluma ışık olan değerli Danışman Hocam Prof. Dr. Ferruh Ağca'ya sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Bu süreçte maddi ve manevi her anlamda yanımda olan, desteklerini benden bir an bile esirgemeyen ve sevgileri ile bana güç veren canım aileme ve sevgili eşime gönülden teşekkür ediyorum.

Tuğçe COŞKUN SEBER

GİRİŞ

İnsanlar var olduğundan beri yaşantıları boyunca karşısındaki kişi ile iletişim kurmaya ihtiyaç duymuştur. İki kişinin birbirinin ne düşündüğünü bilmek istemesi, kişinin günlük hayatında karşılaştığı durumları ya da hislerini karşısına aktarabilme arzusunu karşılayan ne önemli araç dil olmuştur. Dil, en başından beri kişilerin birbirleri ile olan iletişimini sağlayan en önemli yapıdır. Onların ekonomik, politik, sosyolojik ve psikolojik birçok ihtiyacı dilin doğuşunda ve daha mühimi gelişmesinde etkili olmuştur. İnsan ihtiyaçları değiştikçe ve karşısındakine iletmek istedikleri farklılaşıp arttıkça kullanılan dil de dünden bugüne çeşitlenip gelişmektedir.

İnsanların birbirleri ile olan iletişimini sağlayan en önemli aracın dil olduğunu düşünürsek insanların birbirleri ile konuşurken neler kullandıkları ve nasıl konuştukları önem kazanmaktadır. Bireysel farklılıklarla beraber özellikle toplumsal birlikteliklerin meydana gelmesi ve bu birliktelikleri oluşturan kişilerin sahip olduğu ortak değerler insanların karşılıklı olarak nasıl konuştukları üzerinde belirleyici bir rol oynamaktadır. İnsanların büyük topluluklar haline yaşamaya başlamaları ve bu toplulukların kendileri için ortak bir dil oluşturmaya başlamaları ile dillerin dilbilgisel ve anlambilimsel özellikleri ve kuralları da oluşmaya başlamıştır. Haliyle bununla beraber birbirleri ile nasıl konuştukları, birbirlerine nasıl hitap ettikleri de dilin dinamikleri içinde oluşumunu tamamlamıştır. Haliyle hitap şekillerini de belirleyen yine bireysel yaklaşımlarla toplumsal değerlerin iş birliğidir. Diller nasıl ki zaman içinde bireyin kendi görüşlerinin değişmesi ve toplumsal değerlerin ve kabullerin çeşitlenip farklılaşması ile değişikliğe uğruyorsa hitap şekilleri de aynı değişiklikler ile karşılaşmaktadır. Bunun yanında toplumların kendi dillerini, kendi değerlerine ve kabullerine göre oluşturup kendi dilini yarattığı düşünülürse her dilin benimsediği hitap şekilleri de bu doğrultuda farklılık gösterecektir.

Bugüne kadar var olan tüm dillere genel bir bakış açısı ile yaklaşan, onların dilbilgisel ve anlamsal özelliklerini inceleyen dilbilim, temel olarak ses bilgisi, kelime bilgisi, cümle bilgisi ve anlam bilim üzerinde duruyor olsa da zamanla bilim dalları gelişip disiplinlerarası çalışmaların önem kazanması ile dil üzerine farklı çalışma alanları oluşturmuş, dil üzerinde farklı konulara da eğilmeye başlamıştır. Bunun sonucunda, tarihi dilbilim, edimbilim, toplumdilbilim gibi birçok inceleme

alanı ortaya çıkmıştır. Bizim bu çalışmamıza esas olarak yön verecek olan dilbilimin toplumdilbilim dalıdır. Yukarıda da değinildiği gibi toplumların kullandıkları dil üzerinde ciddi bir etkiye sahip olmaları, dillerin toplumsal olaylar ve değerlerden etkilenip değişiklik göstermesi dilbilim ve sosyolojiyi yan yana getirmiştir. Dil üzerindeki sosyolojik etkiler üzerinde düşünen ve sosyolojik bakış açısı ile dilbilim çalışmalarına katkı sağlayan toplumdilbilim (sosyolinguistik) alanı haliyle hitap konusu üzerinde de çalışmaktadır.

Hitap konusundan bahsedildiğinde anlatılmak istenen aslında, insanları birbirleri ile konuşurken nasıl bir tarz benimsedikleri, birbirlerine nasıl seslendikleridir. Bu kavrama seslenme denildiğinde dil ile ilgili yapılan çalışmalar doğrudan algıyı ünlem ifadelerine yöneltmektedir. Ünlemler de elbette ki hitap ederken kullandığımız sözcük türlerinden biridir fakat burada anlatılmak istenen ünlemler ile sınırlı değildir. Hitap, birisine yöneltilen soru cümlelerinden, konuşmanın başlangıcında muhatabın dikkatini çekmek için kullanılan ünlemler veya kişiye verilen tavsiye cümlelerinden çok daha fazlasıdır. İki insanın birbiri ile konuşması bile bir hitaptır çünkü konuşma karşıda bulunan muhataba yönelik yapılmakta ve onun bilgisine sunulmakta ya da söylenenler onunla paylaşılmaktadır. Bunun dışında günlük hayatımızda markette, sokakta, toplu taşımada bilgi almak için sorduğumuz sorular, gördüğümüz birisine selam vermek için kullanılan sözcükler ya da Tanrı'ya yapılan dua cümleleri bir hitaptır ki böylelikle Tanrı'ya gönlümüzden geçen isteklerimizi sunar ve bunların gerçekleşmesi için talepte bulunuruz. Kişinin kendi kendisine yaptığı iç konuşmalar ya da bilinç akışı dışında hayatımızın her alanında kullandığımız çoğu konuşma hitap olarak ele alınabilmektedir. Bir öğretmen ders anlatırken öğrencilerine hitap etmekte, market çalışanı soru sorduğunda çalışma arkadaşlarından birini ya da bir müşteriyi muhatap olarak seçmekte, iki arkadaş dertleşirken konuşmaları sırasında birbirlerine hitap etmekte ya da sokakta gördüğümüz, sosyal hayatın akışı içinde karşılaşılan bir sorun hakkında bilgi veren bir afiş o sorunun mağdurlarına hitap etmektedir. Eğer seslenme kelimesi de tüm bu manaları karşılayacak şekilde kullanılırsa –ki yazı boyunca bu anlama gelecek şekilde kullanılacaktır– doğru olacaktır fakat seslenme denildiğinde ünlemler ile yapılan seslenmelere değiniliyorsa anlatılmak istenileni tam karşılamıyor demektir.

Yukarıda değinildiği gibi hayat akışı içerisinde yapılan birçok konuşma bir hitap örneği olmasına rağmen hitap ifadelerimiz hep aynı değildir. Kime ve neye hitap ettiğimiz seçtiğimiz hitap cümlelerini etkilemektedir. Bu noktada ise sosyoloji alanı devreye girmekte, hitaplarımızı böyle değiştiren faktörün ne olduğunu dilbilim sosyoloji biliminden aldığı yardım ile açıklayabilmektedir. Hitap cümleleri üzerinde yaş, cinsiyet, içinde yaşanılan toplumun kültürel değerleri, muhatap ile hitap eden arasındaki sosyal yakınlık ya da mesafe, hitap eden kişinin bireysel tutumu, hitap eden ve muhatap arasındaki statüsel farklılıklar gibi değişkenler belirleyici olmaktadır. Örneğin, bir toplumda yaşlılara büyük bir önem verilip saygı duyuluyorsa hitap edenin yaşıtı olan biri ile kendinden yaşça büyük olan birisine karşı hitabı farklı olacaktır. Yine, kadınlara karşı tavırlarda daha hassas olan bir toplum için erkek ve kadına hitap ederken de farklılıklar görülecektir. Bu bağlamda toplumun kültürel özellikleri hitap ifadelerini etkilemektedir denilebilir. Bu yüzden de her toplumun kendine has doğruları, her toplumun hitap sırasında kendine özgü kullanımlar tercih etmesine sebep olmuştur. Böylelikle söylenebilir ki hitap formları ile her dilde karşılaşırız fakat her dil için hitap formları konuşulduğu toplumun dinamiklerine bağlıdır.

Hitap eden kişinin daha önceden tanımadığı birine seslenirken kullandığı sözcükler ile yakın arkadaşına seslenirken kullanığı sözcükler genelde aynı değildir. Tanışıklığın ötesinde sosyal mesafeye sebep olan hususlardan biri de yine statü farklılıklarıdır. Her ne kadar birbirlerini uzun süredir tanısalar da aralarında sosyal statü farklılıkları bulunan iki kişinin birbirine olan hitabı bu statüsel farklılıkların izlerini taşımaktadır. Bununla beraber hitapları yalnızca toplumsal değerler ve kültürel değerler belirlememektedir. Tüm bunlar bireyin kendi süzgecinden geçtikten sonra konuşmalarda kullanılır, bu sebeple bireyin kendi tercihleri de hitaplar üzerinde etkilidir. Toplum içerisinde, kendi hisleri ve doğruları ile muhatabına yaklaşan ve hitaplarını bu şekilde belirleyen kişiler de bulunmaktadır. Bu sebeple hitap formları birçok değişkene bağlı olarak çeşitlenmektedir.

Hitap cümleleri konuşma sırasında söylenilmek veya anlatılmak istenenlerden çok daha fazla mesajı muhataba iletmektedir, bu kadar çeşitlenmiş olması da bunun en büyük kanıtlarındandır. Hitap eden kişi seçtiği seslenme ifadeleri ile korku, üzüntü, mutluluk, kızgınlık, şaşkınlık, yalvarma gibi birçok duyguyu muhatabına aktarmaktadır. Bu gibi hisler doğrultusunda hitap ederken kullanmış olduğu formlar

da bu duygulara uygun şekilde seçilecektir. Hitap ifadelerinin bununla beraber en dikkat çekici özelliklerinden birisi sevgi, saygı ve nezaket ifadelerini de beraberinde taşıması ve muhataba iletmesidir. Yukarıda bahsedilen değişkenler toplumsal olarak kime saygı gösterilmesi beklendiği konusunda da belirleyicidir ve hitap formları bu doğrultuda da şekillendirilir. Örneğin, saygı duyulan birisine karşı seslenirken kullanılan hitap cümleleri dilbilgisel veya sözcüksel farklı hitap yapıları kullanılarak oluşturulur ve bu saygı muhataba yansıtılır. Yine saygı duyulmayan birine karşı kullanılan hitap yapıları da aynı şekilde buna bağlı olarak belirlenecek ve kullanılacaktır.

Hitap formları sadece bazı dillerde ya da bugün konuşulan modern dillerde bulunan yapılar değildir. Örneğin, yüzyıllar önce kullanılmakta olan Köktürkçe ve Eski Uygurca metinlerde de çeşitli hitap yapılarına rastlanmaktadır. Nihayetinde dil insan iletişimini sağlayan en önemli araçlardan biri ise ve iki insan dil ile iletişim kurduğu ve muhatabına çeşitli duygu ve düşünceleri aktarmaya çalıştığı çoğu anda bir hitap içerisindeyse, bu metinlerde de o toplumun kullandığı hitap formları ile karşılaşmak ve bunlar ile ilgili çıkarımlarda bulunmak zor değildir. Bu yazıda hedeflenen toplumdilbilim alanının çalışmalarından faydalanarak, hitabın ne demek olduğu ve sınırları açıklandıktan sonra hitap formları üzerinde etkili olan değişkenleri detaylı bir şekilde ve gerektiğinde modern dillerden alınan örnekler ile açıklamak, sonrasında ise hitap yapıları ile saygı ve nezaket ifadesinin muhataba nasıl aktarıldığını göstermektir. Tüm bunların ışığında ise modern ya da eski fark etmeksizin genelde tüm dillerde karşılaşılan hitap formlarının Eski Türkçe metinlerde nasıl karşımıza çıktığı ve nasıl kullanıldığının, bu metinlerden alınan örnek cümlelerde gösterilip açıklanması amaçlanmıştır. Eski Türkçe metinlerde kullanılan hitap yapıları; dilbilgisel, sözcüksel ve edimbilimsel seslenme olarak üçe ayrılmış ve böylece inceleme kolaylığı sağlanmıştır. Bu bölümlendirme ışığında Köktürkçe ve Eski Uygurca metinlerde karşılaşılan hitap formlarını incelenip toplumsal değerlerin etkisinde hitap formlarının nasıl şekillendiği ve saygı gösteriminin nasıl sağlandığı konusunda bir sonuca varmak hedeflenmiştir.

1. BÖLÜM:
SOSYOLİNGUİSTİK VE DİLBİLİMSEL SESLENME

1.1. SOSYOLİNGUİSTİK

Dil; insanoğlu ile beraber var olmuş, en yalın hali ile bir arada yaşayan insan topluluklarının birbirleri ile iletişimini sağlamış ve insanlık var oldukça da devamlılığını sağlayacak olan bir sistemdir. İnsanlar bir arada yaşamaya başladıktan sonra elbette birbirleri ile iletişim kurmaya ihtiyaç duymuş; gerek günlük hayatlarında gerek de sosyal veya ekonomik faaliyetlerinde birbirleriyle anlaşabilecekleri bir sistem oluşturmuşlardır. Dil insan yaşamındaki en doğal ihtiyaçtır. İnsanlar duygularını, düşüncelerini ve sorunlarını dil aracılığı ile karşısındakine aktarabilir. Ergin'in tanımı ile (2013: 3) "Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabiî bir vasıta, kendisine mahsus kanunları olan ve ancak bu kanunlar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli anlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş içtimaî bir müessesedir." Belirtildiği gibi iletişimi sağlayan bir araçtır dil ve kendi içinde belirli kurallara sahiptir ki bu durum belirli olmayan bir tarihten bugüne kadar korunmuştur.

İnsan topluluklarının bulunduğu her yerde iletişimin sağlanabilmesi ve insanın kendisini ifade edebilmesi için topluluğun dinamiklerine uygun bir dile ihtiyaç duyulmuştur. Her topluluk kendi dinamiklerine, ihtiyaç ve yaşam tarzına uygun, kendilerinin benimsediği yazısız kurallar doğrultusunda bir dil benimsemiştir ve dünden bugüne bu diller değişip dönüşerek ya da çeşitlenerek devamlılığını sürdürmektedir. Bugün dünya üzerinde binlerce dil konuşulmaktadır ve bu dilleri ortaya çıkaran toplumlardır. Herhangi bir toplumdan bağımsız olarak bir dil düşünülemeyeceği gibi dili olmayan bir toplum da düşünülemeyecektir. "İnsan demek, dil demektir, ama dil demek de birçok bakımdan insan demektir." (Vardar, 2001: 15) Çünkü toplumdaki insanların dillerini belirleyen, kendi kültürlerinden, yaşam tarzlarından ve hayata bakış açılarından ona kattıklarıdır ve aslında konuştukları dil o toplumu oluşturan insanları ifade etmektedir. Aksan'ın (2003: 65) da belirtmiş olduğu gibi "bir toplumun yaşayış biçimi, kültürü, tarihsel olayları ile ilgili hiçbir bilgimiz olmasa bile, sadece o toplumun dilini, söz varlığını inceleyerek bu konularda değerli bilgiler edinebilir; aynı şekilde bir dilin

belirli bir dönemdeki bir metnini yabancı öğeler açısından inceleyerek o dili konuşan toplumun hangi yabancı etkiler altında kaldığını saptayabiliriz." Kısaca bahsettiğimiz üzere, dünya üzerinde ilk insan topluluklarından itibaren dili olmayan bir topluluk düşünmemiz mümkün değildir. Fakat her topluluk da diğer topluluklarla aynı dili kullanmak yerine kendilerine has, onları ve toplumsal özelliklerini yansıtan bir dil belirlemişlerdir. Yani insanlar arasında iletişimi sağlayan dil, evrensel değil o topluma mahsustur.

Yukarıda bahsettiğimiz üzere dünya üzerinde dili olmayan bir toplumla karşılaşmak mümkün değildir; çünkü insanların en azından kendi aralarında mutlaka iletişim kurmaya ihtiyaçları vardır ve kısaca değindiğimiz üzere bu dil konuşanlarının ve konuşulduğu toplumun kültürel özelliklerini yansıtmaktadır. Bu bağlamda dünya üzerinde uzun süredir üzerine düşünülen matematik, astronomi, geometri gibi doğa ve fen bilimlerinin dışında 19.ve 20. yüzyılda sosyal bilimler çatısı altındaki alanların ayrı bilim dalları olarak öne çıkmasıyla birlikte dil üzerine de bilim insanları düşünmeye başlamışlardır ve "Dilbilim" (linguistics) ortaya çıkmıştır. Dilbilim Sözlüğüne (İmer, Kocaman ve Özsoy, 2011: 92) göre de en kısa tanımı ile "Dilin bilimi; dilin bilimsel yöntemlerle incelenmesiyle uğraşan bilim dalı."dır. Çağdaş anlamda bilimsel ve bağımsız dil incelemeleri 19. yüzyılda karşılaştırmalı dil çalışmaları olarak başlamış, 20. yüzyılın başlarında İsviçreli dilbilimci F. de Saussure'ün 'dili kendi içinde kendisi için inceleme' ilkesi çerçevesinde özerk bir bilim dalı kimliği kazanmıştır. (İmer, Kocaman ve Özsoy, 2011: 92) Dil bilimi ile birlikte insanların var olduğundan beri iletişim kurmak için kullandığı ve yazısız kurallara sahip bu sistem bilimsel yöntemler kullanılarak incelenmeye başlamıştır. Söylenildiği gibi başlangıçta Saussure'ün düşünceleri ışığında dilbilim yalnızca dillerin içyapısını; yani kelime dizilişlerini, ses ve kelime yapılarını inceleyen dillerin yazısız kurallarını çözmeye çalışan bir bilim dalıdır. Fakat zamanla dilin bu kadar basit olarak yalnızca birtakım kurallar ve sistematik kullanımlar doğrultusunda ele alınamayacağı anlaşılmış, dile daha disiplinlerarası bir bakış ile yaklaşılmıştır. Bu doğrultuda, yapılan çalışmalarda dile toplumbilim ile beraber bakma ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi dili incelerken toplumu yok saymak pek de mümkün değildir. Nihayetinde ortak bir dili olmayan insanlar bir arada olsa da bir toplum meydana getiremeyeceklerdir ve toplum ise konuşulan dili ciddi oranda etkilemektedir. "Dili oluşturan toplumdur ve dilin kullanımı konusunda seçimler, düzenlemeler

yapan toplum, dili yalnızca kendi içyapısına sahip olan ve içyapısı gereği kendi düzeneğini çalıştıran mekanik bir olgu olmaktan çıkarır; gerekli gördüğü durumlarda dilin daralmalara, genişlemelere hatta sansürlere maruz kalmasına sebep olarak dilin sosyal ve kültürel boyutunu da sergiler." (Demirci, 2014: 250) Bunun sonucu olarak bugün de üzerinde ciddi çalışmalar yapılan ve dilbilim çalışmalarının toplumbilim ile desteklendiği bir alan olarak toplumdilbilim ortaya çıkmıştır.

Dilbilim Sözlüğünde (İmer, Kocaman ve Özsoy, 2011: 242) toplumdilbilim "Dil ve toplum arasındaki ilişkilerin tüm görünümleriyle ve çeşitli kuram, yaklaşım ve modellere dayanılarak araştırıldığı dal. Bu dalda ele alman konulardan bazıları şunlardır: Toplumsal grupların dil kullanımları, dilsel tutumlar, dilin ölçünlü ve ölçünlü olmayan biçimleri, dil değişkeleri ve kesitler, ilişki dili, kırma dil ve kırma anadili, ikidillilik/çokdillilik, dil düzenlemesi/planlaması vb." şeklinde verilmiş ve konu kapsamı açıklanmıştır. Halime Nazlı'nın (2016: 37) tanımlaması ise "Toplumdilbilim, dil ile toplum arasındaki ilişkiyi inceleyen ve toplumda görülen farklı dil kullanımlarını yaş, cinsiyet, sosyal sınıf, kimlik, sosyal ağ gibi çeşitli toplumsal değişkenler bağlamında değerlendiren ve bu kullanımların nasıl ve hangi sıklıkta değişkenlik gösterdiğini inceleyen bir çalışma alanıdır." şeklindedir. İkinci tanımda daha da net gördüğümüz gibi toplumdilbilim yani sosyolinguistik alanı bireyin konuştuğu dili, bireyin toplumda bulunduğu durum ile değerlendirir. Bireyin iletişim kurmak istediği alıcının statüsü, karşılıklı yaşları, cinsiyetleri, konuşmanın yapıldığı yer gibi birçok değişkenle beraber bireyin kullandığı dil değişiklik gösterecektir. Yalnızca bir dili konuşur olmak onun gramer yapısı hakkında bilgi sahibi olup değişmez kurallarla sesleri ve kelimeleri bir araya getirip iletişim kurabilmek değildir. Dil, sosyal çevredeki farklı faktörlerle değişebilir ve çeşitlenebilir; sürekli belli kurallar doğrultusunda konuşmayı mecbur kılacak kadar da katı değildir. Aslında bir dili bilmek, o dilin konuşulduğu toplumda nasıl kullanıldığını bilmektir. Herkesle aynı şekilde ya da aynı cümle düzeniyle iletişim kurmak toplumun dinamikleri içerisinde pek de mümkün olmayabilir ki dil de zaten bunu desteklemez ve bize bir mesajı alıcıya iletmek için farklı yollar sunar. Alıcının beraberinde getirdiği birçok değişken iletişim kurmak isteyen için mühimdir ve dili kullanım şeklini bu değişkenler belirler. Önemli olan değişkenler karşısında belirlenecek olan dil kullanımıdır. Oysaki dilbilimin ilgilendiği, dili teorik olarak

bilmektir ve bu alan üzerine incelemeler yapar. Dilbilim, dilin konuşulduğu toplumun dil kullanımını nasıl etkilediğini göz ardı eder ve dili sadece belli kurallar çerçevesinde inceler. Toplumdilbilim ise "dil ile toplum arasındaki ilişkiyi incelerken farklı toplumsal bağlamlarda neden farklı şekillerde konuştuğumuzla ilgilenir; dilin toplumsal işlevleri ve toplumsal anlamın aktarılması için kullanılan yolları" incelemektedir. (Holmes, 2008: 1) Örneğin, bir toplumda yaşları farklı iki konuşur birbiri ile iletişim kurmak istediğinde birbirlerine hitapları farklılık gösterirken, başka bir toplumda yaş farkı hiçbir hitap değişikliğine sebep olmaz. Biz bu kullanımı açıklamak için yalnızca dilbilimden faydalanıp kelimelerin gramatik olarak doğru sıralanıp, doğru kelime seçimlerinin yapılması ile sınırlı bir inceleme yapamayız. Burada hitap şeklini değiştiren ve onu etkileyen toplumsal belirleyicilerin dil kullanımı üzerindeki etkisini görmezden gelemeyiz ve toplumdilbilim ile bu iki farklı toplumdaki hitap farklılığını açıklayabiliriz. Bu da dil incelemeleri için sosyolinguistik bakış açısının ne kadar önemli olduğunu işaret etmektedir. Tüm bunların ışığında, aşağıda genel olarak bu çalışmaya ve özellikle aşağıda inceleyeceğim metinlere sosyolinguistik bir bakış açısıyla yaklaşacağımı ve bu doğrultuda bir değerlendirme yapmaya çalışacağımı belirtmeliyim.

1.2. SESLENME / HİTAP

Dillerin ortaya çıkmasındaki ve onların bugüne kadar varlığını sürdürmesindeki en önemli sebep insanların iletişimini sağlamasıdır. Bugün insan topluluklarını toplum yapan da aralarındaki bu iletişimdir. İnsanların birbirleri ile iletişim kurma sürecinde kaçınılmaz olan ise birbirlerine hitap etmeleridir. Hitap bir insanın karşısındaki insan ya da insan topluluğuna yönelttiği ve ulaşmasını istediği iletilerdir. Tabii bunu sadece insan ile sınırlı tutmak da her zaman doğru değildir. Örneğin, insan bazen istek ve arzularını iletmek için bir Tanrı'ya da seslenebilir. Tabii Tanrı'ya seslenişi ile insana seslenişi arasında farklılıklar olması da mümkündür.

Elbette ki dil bugün hayatımızın çok ciddi bir kısmını oluşturmaktadır. Nesnelere verdiğimiz isimler, hayatımızdaki her durum ve düşünce için kullandığımız sözcükler vb. her şey dili oluşturan parçalardır. Dışarıda gördüğümüz tüm tabelalar ya da yazılar bize bir mesaj iletmek için orada

durmaktadır. Bu bağlamda bu yazı boyunca ele alacağımız hitap sözcüğü ve sınırlarını açıklamak önemlidir. Hitap denildiğinde, öncelikle sözü söyleyen kişinin karşısında bir muhatabının olması ve sözün ona yönelik olarak onun bilmesi için söylenmiş olması gerekmektedir diyebiliriz. İlk olarak seslenmeleri ele alacak olursak, seslenmeler tabii ki bir hitaptır. Fakat hitap bir kişiye seslenirken kullandığımız ünlemler ya da özel isimler ile sınırlı değildir. Dahası yazı boyunca belirteceğimiz gibi hitap bundan çok daha fazlasıdır. Seslenme denildiğinde ilk önce akla nida sözcükleri ya da direkt birine yöneltilen sözcükler gelmektedir. Bu sebeple seslenme yerine hitap sözcüğünün tercih etmek bu yazı için daha doğru olabilir. Çünkü hitap denilince, konuşanın muhatabına yönelttiği herhangi bir şey kabul edilebilir. Muhataba yöneltilen bir soru cümlesi, bir uyarı ya da emir cümlesi, diyaloglarda kullanılan cümleler hitap cümlesidir. Dahası, bir konuşma esnasında karşıdakine söylenen tüm sözler de hitap olarak kabul edilebilir çünkü cümleler ona yönelik olarak, onun bilgisine sunulmak için söylenmiştir. Böylelikle söyleyebiliriz ki karşıdaki bir alıcıya ya da muhataba yönelik tüm sözleri hitap başlığı altına koyabiliriz. Fakat belirtmek gerekir ki tüm konuşma cümleleri de her zaman hitap değildir. Söylenme niteliğindeki cümleler, bir şaşkınlık, korku, pişmanlık vb. üzerine söylenen ünlem sözcükleri veya iç konuşmalar bir hitap örneği değildir. Önemli olan burada konuşma ya da konuşanın olmasında ziyade karşıdaki muhataba yönelik söylenecek herhangi bir söz veya bir iletinin olması durumudur.

Hitabın ne olduğunu belirttikten sonra burada önemli olan diğer konu ise hitabın yalnızca belli durumlar karşısında saptanmış tek bir cümle ile değil de birden çok şekilde mümkün olmasıdır. Demek istenilen şudur ki aynı cümleyi farklı değişkenler doğrultusunda birden fazla şekilde alıcıya sunmak mümkündür. Yukarıda da belirtildiği gibi insanların kullandığı dil toplumun değerleri ve doğruları doğrultusunda oluşturulmuş bir dildir, nasıl hitap edileceğini ve nasıl bir dil kullanılacağını da belirleyen yine bu toplumsal değerlerdir. Demirci'nin (2006: 38) de belirttiği gibi "her toplumda 'kim, kiminle, nasıl konuşmalı?' veya 'kime, nasıl hitap edilmeli?'soruları, o toplumun sosyal yapısının da resmini çizmektedir. Bu sorular toplumun sosyal yapısını yansıttığı gibi, dili kullananların, toplumdaki bireysel konumlarının da simgesi olarak karşımıza çıkar." Aslında yaşadığımız toplumun şekillendirdiği dil bizim hitap şekillerimiz üzerinde de belirleyicidir ve hitap şekillerimiz de bize yaşadığımız toplum hakkında bilgiler sunmaktadır.

Genel olarak dillere baktığımızda farklı hitap biçimleri ile karşılaşmak mümkündür. Her kişiye tek bir kalıplaşmış hitap ifadesi ile seslenmeyiz. Hitap ifadelerinde bu farklılığı yaratan faktörler ise yaş, cinsiyet, statü, konuşan ve muhatabının yakınlığı ya da hitabın yapıldığı ortamdır diyebiliriz. Bazı diller için hitapta bir fark yaratmayan bu değişkenler bazı diller içinse ciddi oranda hitap sırasında dikkat edilmesi gereken, olmazsa olmaz hususlardandır. Ama tüm diller için geçerli bir husus var ise o da hitap şekillerinin sosyal ilişkiler, bireyin ve toplumun değerleri açısından ciddi bir öneme sahip olduğudur. Yang'ın (2010: 743) belirttiği gibi "Diğer insanların dikkatine neden olmasına ek olarak, hitap formları; saygıyı göstermek, samimiyeti göstermek, onurlandırmak ya da diğer insanları aşağılamak gibi önemli görevlere sahiptir." Bu bağlamda hitap formları konuşanın muhatabına olan yaklaşımını göstermesi bakımından dil için çok önemlidir. Ayrıca, dilin konuşanları ve konuşulduğu toplumun değer yargıları hakkında bize bilgi sağlayan mühim yapılardır.

1.3. SOSYAL KATMANLARLA SESLENME ARASINDAKİ İLİŞKİ

Toplumda konuşulan dil, birçok sebeple konuşanları arasında farklılaşmaya müsaittir. Kullanım farklılıkları çok fazladır fakat anlam olarak toplumdaki herkesçe anlaşılır. Tabii ki bu farklılaşmalar kendiliğinden ortaya çıkmaz; daha çok belli sosyal değişkenler buna sebep olur. Burada ele alınacak olan ise hitap şekillerinde gözlemlenen farklılaşmalar ve bu farklılaşmalara neyin sebep olabileceğidir. Elbette dilin sabit bir kullanıma sahip olduğunu savunmaktan ziyade toplumdilbilim açısından bir değerlendirme yapmak, bu farklılaşmaların sebebini daha iyi görebilmek açısından önemlidir. Hitap şekilleri aynı toplum içerisinde çeşitlilik gösterebileceği gibi toplumdan topluma da farklılık gösterir. Bunda etkili olan topluluğun gelenek görenekleri ve kültürel değerleri ya da yaşanan politik ve sosyal birçok olaydır. Joseph'in belirttiği gibi (1989) "Hitap kullanımları konuşanların yaklaşımlarını ve ilişkilerini belki de dilin diğer açılarından çok daha fazla belli etmektedir. Sosyal iletişimi ve insan ilişkilerini etkileyen büyük politik ve sosyal değişimlerin bir göstergesi olarak kültürel değeri ve davranışları yansıtır." Bir toplumun yaşadığı deneyimler onu diğerlerinden farklılaştıracaktır ve farklı değer yargılarına sahip olmasına sebep olacaktır. Her zaman dışarıdan gelen etkiler değil de bazen kendi yaşayışları ve sahip olduğu

değer yargıları da toplumları birbirinden farklılaştırmaktadır. Böylelikle tüm farklılıklar dillerine ve haliyle birbirlerine olan hitap şekillerine yansıyacaktır.

Hitap için kullanılan birbirinden farklı birçok yol vardır ve her dil kendi dinamikleri içinde hitap tercihlerine sahiptir. Şunu da belirtmek gerekir ki dilin tercihleri de zamanla yaşanan sosyal değişimlerden etkilenerek farklılık gösterebilir. Örneğin, "1960'lı yıllar sadece Avrupa değil Amerika ve Asya için de bir dönüm noktası olmuştur. Ülkeden ülkeye farklılık gösteren sosyal ayaklanmalar ve politik karşıtlıklar bu dönemin ruhunu oluşturmaktaydı. II. Dünya Savaşı sonrası Batı Avrupa'da 1968'de görülen öğrenci ayaklanmaları ile birlikte dayanışmanın yeni ifadesindeki değişimler ve ideolojik bölünmeler, devam eden Avrupa bütünleşmesinin sosyal ve kültürel etkileri, 1980'lerin sonunda soğuk savaş döneminin sonu ve yayılan Anglo-Amerikan kültürü" (Clyne, Norrby ve Warren, 2009: 1) hitap şekillerini de değiştirmiştir. Artık daha rahat, daha eşitlikçi ve dayanışmaya dayanan bir hitap tarzı benimsenmeye başlamıştır. Bu noktada belirtilmesi gerekir ki özellikle İnternet gibi yeni teknolojilerin kullanımı da özellikle gençlerin dil kullanımını fazlasıyla etkilemeye başlamıştır. Artık biliyoruz ki tüm bu sosyolojik olaylar dilin şekillenmesinde ve kullanımında ciddi bir etkiye sahiptir. Toplumun kendi içinde benimsediği hitap şekilleri de bu gibi politik ve sosyal değişimlerden ve teknolojik gelişmelerden etkilenip değişmeye başlamıştır.

Aşağıda göstermeye çalışılacak olan hitap şekilleri üzerine yapılan açıklama ve incelemeler bugün konuşulan İngilizce, Fransızca, Almanca, İsveççe ve Türkçe gibi diller üzerinden olup örnekler de bu dillerden verilecektir. Fakat savunulan şudur ki modern dillerde gördüğümüz bu farklılıklar bugün konuşulan diller veya eski diller olmak üzere tüm diller için geçerlidir ve eski diller de olsa hitap şekilleri dillerin konuşulduğu topluma göre farklılık göstermekte ve çeşitlenmektedir. Öncelikle hitaplarda görülen farklılaşmalar ve bunun üzerinde etkili olan sosyal değişkenler, ismi geçen modern dillerde görülen hitap farklılıklarından hareketle değerlendirilmeye çalışılıp sonrasında ise Eski Türkçenin hitap şekilleri üzerinde metinlerden alınan örneklerle desteklenmeye çalışılan bir değerlendirme yapılacaktır.

Söylenildiği gibi bir konuşan muhatabına hitap etmek için çok farklı seçeneklere sahiptir. Genelde dillerde doğrudan hitap edilmek istendiğinde isim, soyisim ya da ikisi birlikte kullanılabilir. Bazen de samimiyete bağlı olarak isme

karşılık gelen ya da muhatap ve konuşan arasında bir anlama sahip olan bir takma isim kullanılabilir. Bazen bunların dışında ismin önüne bir unvan ya da sıfat da eklenebilir. Bu unvan veya sıfatlar genelde toplumsal statüleri gösteren ya da toplum içinde saygınlığı ifade etmeye yarayan kelimelerdir. Bunun dışında hitap eden ve edilen arasındaki ilişki de önemlidir. Şayet seslenilen kişinin ismi bilinmiyorsa ona soyadı ile seslenmek tercih edilebilir veya muhatabı hakkında isim ve soyisim bilgisine sahip olmayan birisi ona bir unvanla ya da saygı sözcüğü ile de seslenebilir. Bunun için ise onun toplumsal rolü hakkında bir bilgiye sahip olması gerekmektedir. Eğer tamamen hakkında bilgi sahibi olmadığı birine seslenmek istiyorsa konuşan, saygı ifade eden kelimeler seçebilir. Örneğin, Türkçede *beyefendi* veya *hanımefendi* sözcükleri ile birisine seslenilebilir ve bu saygı sözcükleri çoğu dilde vardır. İngilizcede *Ms.* veya *Mister*, Fransızcada *Madame*, Almancada *Frau* gibi kelimeler de dillerde böyle sözcükler olduğuna örnek olabilir. Bunun dışında hiçbir şey kullanılmadan yapılan hitap ifadeleri de bulunmaktadır.

Aşağıdaki tabloda tüm kullanımlar örneklenmeye çalışılmıştır[1]:

1)İSİM	**ÖRNEKLER**
İsim ve soyisim	*Ayşe Yılmaz* üst kattan bekleniyorsunuz.
İsim	*Mehmet* kalemlerin masanın üzerinde.
Takma İsim	*Memo* seninle bir şey konuşmak istiyorum.
2)UNVANLAR	
Aile ile ilgili unvanlar	*Anne* bugün iyi görünmüyorsun.
Edinilmiş unvanlar	*Doktor* hastamızın durumu nasıl?
Rütbe unvanları	Siz nasıl derseniz *kaptan.*
Saygı ifadeleri	*Majesteleri*, bugünkü planınız. *Hanımefendi* bir bakabilir misiniz?
Diğer unvanlar	*Canım*!/ Seni *pislik*!
3)UNVAN VE İSİM	*Öğretmen Ayşe*
4)İSİMSİZ YA DA İŞARETSİZ	*Günaydın*

[1] Tablo oluşturulurken Xiaomei Yang'ın "*Address Forms of English: Rules and Variations*" isimli makalesinden esinlenilmiştir.

Hitabın illa ki doğrudan olmasına gerek yoktur. Dolaylı yoldan yapılacak olan hitaplarda, konuşan zamir kullanımına yönelir. Özellikle de muhatap hakkında kesin bilgilere sahip olunmadığında ya da konuşmanın devamında, hitap şeklinin muhataba yansıtılması için dilbilgisel bazı kullanımlara başvurma imkânını dil bize sağlamaktadır. Sözcüksel hitap ifadelerini sürekli tekrarlamak ya da sözcüksel hitaptan kaçınmak için de yine hitap ederken zamir kullanımına başvurulabilir. Çoğu dilde teklik 2. kişi zamiri yerine tercih edilen, saygı ve resmiyeti gösteren bir kullanım bulunmaktadır. Bu bağlamda hangi zamir ile muhataba seslendiğiniz önemlidir. Kişi zamirlerinin kullanımı ile birlikte konuşmadaki tüm dilbilgisel çekimler de yine bu zamire uygun şekilde çekimlenip kullanılarak hitap şekli, muhataba yansıtılacaktır.

	Fransızca	**Almanca**	**İsveççe**	**Türkçe**
Tekil Samimi	Tu	Du	du	Sen
Tekil Resmi	Vous	Sie	du/ ni	Siz
Çoğul Samimi	Vous	İhr	ni	Siz
Çoğul Resmi	Vous	Sie	ni	siz

Yukarıda Fransızca, Almanca, İsveççe ve Türkçede hitap sırasında farklılık gösteren zamirler belirtilmiştir. Fransızcada da Türkçedeki kullanıma benzer bir durum söz konusudur. Teklik 2. kişi zamiri olarak ‘sen’ kullanılmasına rağmen resmi ortamlarda ‘sen’ yerine ‘siz’ zamiri tercih edilmektedir. Oysa ‘siz’ çokluk 2. kişi zamiri olarak kullanılmasına rağmen burada seslenilen kişilerin çoğul olmasından ziyade muhataba daha resmî bir şekilde seslenildiğini ifade etmektedir. Ayrıca bu kullanım bir sonraki başlıkta değinileceği üzere bir saygı göstergesidir ve saygı duyduğumuz kişilere de yine ‘siz’ diye hitap ederiz. Almancada ise samimi kullanımda teklik ve çokluk 2. kişi zamirleri farklı iken resmi kullanımda çokluk ve teklik 2. kişi zamiri için ortak bir zamir belirlenmiştir ve tüm resmi seslenişlerde bu zamir kullanılmaktadır. İsveççede ise en dikkat

çeken durum karşılaştırılan diğer dillere benzer bir şekilde, çokluk 2. kişi zamiri resmî bir söyleyişte teklik 2. kişi zamiri yerine kullanılabiliyorken direkt teklik 2. kişi zamirinin kendisi de kullanılabilmektedir. Bunun sebebi "İsveç ve Finlandiya savaş sonrası dönemde politik olarak güçlü bir sosyal demokrat hareket ve eşitlikçilik vurgusu ile karakterize edilmiştir." (Clyne, Norrby ve Warren, 2009: 2) Bu sebeple muhataba 'siz' diye seslenerek farklı bir statü ve saygınlık kazandırmaktansa herkesi eşit olarak görmeleri sebebiyle, özellikle de yeni nesilde, her durumda 'sen' zamirinin kullanımı yaygınlaşmıştır. Bu da bizlere toplumsal tutumun hitap üzerindeki etkisini net bir şekilde göstermektedir. Bu noktada belirtmek gerekir ki kullanılan zamirler dillerin gramer yapısı ile bağlantılı olarak fiil çekimlerini de etkilemektedir. Konuşanın muhatabına hitabı sırasında fiil çekimleri de dolaylı olarak saygı ve statüyü göstermektedir. Emir kipi ile çekimlenen bir fiil ya da fiilin tek bir kişiye kurulan cümlede 'siz' ile çekimlenmiş olması muhataba nasıl hitap edildiğini ve dolayısıyla ona karşı olan tutumu gösterir niteliktedir. Fakat burada belirtmek gerekir ki tüm diller için bu da belirleyici değildir. Örneğin, İsveççede fiillerin hepsi hangi kişi olduğu fark etmeksizin aynı şekilde çekimlenmektedir.

Konuşurken seçtiğimiz doğrudan veya dolaylı hitap şekillerinin çok çeşitli olduğunu görüyoruz. Onların bu kadar farklılık göstermesinin sebebi ise belirttiğimiz gibi sosyal değişkenlerdir. Bu sosyal değişkenler konuşanın muhatabına yaklaşımı üzerinde belirleyici olan cinsiyet, yaş, yakınlık, konuşmanın gerçekleştiği yer ve bireysel farklılıklar gibi faktörlerdir. Konuşmacının yapacağı hitap; muhatabın cinsiyeti, yaşı, ona karşı duyulan yakınlık, nerede konuşmanın gerçekleştiği gibi değişkenlere göre gerek samimi gerekse resmi çerçevede ya da daha saygı çerçevesinde olacaktır. Aşağıda bu faktörler sırası ile açıklanacaktır.

1.3.1. Cinsiyet

Hitap formlarını belirlemede bir değişken olarak cinsiyet konusunu ilk olarak inceleyebiliriz. Erkekler ve kadınlara hitap ederken farklı kullanımlar söz konusudur. Hatta kadınlara yapılan hitaplar özellikle evli olup olmaması durumuna göre çeşitlenir. İngilizceye bakacak olursak erkekler için Mr. ifadesi kullanıp evlilik durumu ne olursa olsun hitap ifadesi değişmemektedir. Fakat kadınlara bakacak

olursak evli kadınlar için Mrs. evli olmayanlar için ise Miss ifadesi kullanılır. İngilizcede evli olup olmama durumu kadınlar için hitapta farklılık yaratan bir durumdur. Fakat son zamanlarda bu durum ortadan kalkmaya başlamıştır. Belirtildiği gibi "Gerçek şu ki kadınların evlilik durumunun dilbilimsel olarak kodlanması son zamanlarda ciddi çekişmelere yol açtı ve birçok dilde cinsiyetten bağımsız dil planlamasına sebep oldu." (Clyne, Norrby ve Warren, 2009: 3) Kadınların toplumda erkeklerle eşit haklara sahip olması ve aynı şekilde değerlendirilmesi fikri sayesinde bu kullanım yerine tüm kadınlar için Ms. kullanımı önerilmiş, aynı erkekler gibi evlilik durumundan bağımsız bir hitap ifadesi kadınlar için de ortaya çıkarılmıştır. Geleneksel olarak var olan bu kullanım değişen toplumsal değerler ile birlikte geçerliliğini yitirmektedir. Aynı ayrım Fransızcada, Almanca ve İsveççede de vardı. Fransızcada evli kadınlar için Madame, evli olmayanlar için Mademoiselle, Almancada sırası ile Frau ve Fräulein, İsveççede ise Fru ve Fröken kullanılmakta idi. Almancada Fräulein kullanımı tamamen kaldırılmış yerine tüm kadınlar için Frau kullanılmaya başlamıştır. Yukarıda bahsettiğim gibi İsveç'te II. Dünya Savaşı sonrası gelişen daha eşitlikçi bir toplum anlayışı ile birlikte bu ayrım tamamen yok olmuştur. Tüm bunların yanında Türkçede zaten ismin önüne gelen böyle bir saygı ifadesi yaygın değildir. Bu ifadelerin karşılığı olabilecek şekilde Türkçede erkekler için 'bey ya da beyefendi', kadınlar için ise 'hanım veya hanımefendi' kullanımı tercih edilmektedir. Yani direkt olarak evli olup olmamakla bağlantısı olan bir hitap sözcüğü yoktur Türkçede. Fakat toplumda kadınlara seslenmek için kullanılan 'bayan' kelimesine değinmek gerekirse, son zamanlara değişen toplumsal görüşler ve feminist hareketle beraber kadınlar için ayrımcılık içeren bir sözcük olması sebebiyle toplumda kullanımının azalmaya başladığını söyleyebiliriz.

Bunun haricinde bir noktaya daha değinmek gerekirse aşağıda açıklanacak olan yaş, yakınlık, hitabın yapıldığı ortam gibi değişkenler göz ardı edildiğinde ya da aynı olduğunda, bir erkek veya bir kadına hitap etmek arasında farklılıklar oluşabileceğini de söylemek gerekir. Kadınlar, erkeklere göre toplum içerisinde daha resmî bir hitap tarzı ile karşılaşabilir. İnsanlar hiç tanımadığı bir kadınla diyalog kurmak istediğinde ki bu konuşan özellikle de erkek ise daha resmî bir dil kullanır. Özellikle de Türkiye için geçerli bir durum olarak yabancı bir kadına karşı daha resmî davranmak toplum açısından daha uygun karşılanmaktadır.

1.3.2.Yaş

Hitap konusuna farklılık yaratan diğer faktör yaş durumudur. Gerek hitap edenin gerek de muhatabın yaş aralığı nasıl hitap edileceğini etkilemektedir ve bu bağlamda hitap şeklinde farklılık yaratmaktadır. Aşağıda, *Language and Human Relations* adlı kitapta bir değişken olarak yaşın hitap etmede nasıl farklılık yarattığını anlatan anket sonuçlarını gösteren bir tablo verilmiştir.

Katılımcıların resmî şekilde hitap etme yüzdesi gösterilmiştir.

Hitap Edilecek Kişi	**Fransız**	**Alman**	**İsveç**
Yabancı, Yaşlı, Aynı Cinsiyet	100	100	53
Yabancı, Yaşlı, Karşı Cinsiyet	100	100	58
Yabancı, Aynı Yaş, Aynı Cinsiyet	79	59	4
Yabancı, Aynı Yaş, Karşı Cinsiyet	82	61	3
Yabancı, Daha Genç, Aynı Cinsiyet	76	42	2
Yabancı, Daha Genç, Karşı Cinsiyet	75	42	2
Toplam Katılımcı Sayısı	**72**	**198**	**144**

Kaynak: Clyne, Norrby ve Warren, 2009: 53-55-57.

Yukarıda tabloda gösterilen ankete katılan katılımcılara "Bir yabancıya nasıl hitap edersiniz?" diye sorulmuştur. Aslında burada sabit tutulan muhatabın yabancı olmasıdır ve değişen onların yaş aralıkları ve cinsiyetleridir. Tabloda ankete katılan kişilerin toplam sayısı tablonun en altında belirtilmiştir. Bu noktada şu da belirtilmeli ki yüzde ile gösterilen cevaplar katılımcıların 'resmî' şekilde cevap verme yüzdesidir. Tabloda her toplumun verdiği cevaplar kendi sütunu dâhilinde sıralanmıştır. Katılımcıların verdiği cevaplar yaşın ciddi bir değişken olduğunu işaret etmektedir. Fransızlar kesinlikle kadın veya erkek olmasına bakmaksızın eğer yaşı büyükse daha resmî ve dolayısıyla saygılı bir şekilde hitap etmektedir. Fakat hitap edenle muhatap aynı yaşta olduğunda resmî bir şekilde hitap etme yüzdesi düşmektedir, dahası hitap eden kişiden muhatabın yaşı daha küçük ise resmî hitap etme durumu daha da düşmektedir. Elbette muhatabın yabancı olması ciddi bir

belirleyicidir ve yine de hitap ederken resmî olma durumu yüksek bir yüzdedir. Burada aslında önemli olan, sadece yaş durumunun değişmesi ile nasıl hitap edileceği sorusuna verilen cevapların bu kadar farklılaşmasıdır.

Tabloya göre Almanlar için de durum benzerdir. Eğer muhatabın yaşı kendilerinden büyük ise katılımcılar resmî şekilde hitap edeceklerini belirtmişlerdir. Fransızlardan farkı ise konuşmacıların muhatapla aynı yaşta olmaları ya da muhatabın daha genç olması haline Fransızlara göre daha az resmî hitap biçimlerine başvuracaklarını belirtmiş olmalarıdır. Bu bağlamda, Almanlar için muhatabın yabancı olması sabit tutulduğunda bile resmî bir şekilde hitap için muhatabın yaşı önemli bir belirleyicidir. İsveçlilere baktığımızda durum diğer iki toplumdan biraz farklıdır. Fransızlar ve Almanlar için yaş büyük olduğunda muhatabın kadın ya da erkek olması fark etmeksizin herkes için daha resmî bir hitap formu kullanılması uygundur. Her ikisi için de böyle bir durumda oran %100 olarak çıkmıştır. Fakat İsveç'te konuşandan yaşça büyük bir muhataba karşı resmî bir hitap belirlenmesi muhatap kadınsa %58, erkek ise %53 oranındadır. Muhatap aynı yaşta ya da daha genç olduğunda ise neredeyse resmî bir hitap ortadan kalkmaktadır. Bu, aslında yukarıda da belirttiğimiz gibi II. Dünya Savaşı sonra İsveç'in toplumsal görüşlerinde yaşadığı değişiklikle alakalıdır. Daha eşitlikçi bir toplum anlayışının baskın olması bu sonuçların çıkmasına sebep olmuştur. Fakat doğru olan her toplumu kendi değerleri içerisinde değerlendirmek ve dil kullanımını da bu doğrultuda yorumlamaktır. Bu bağlamda kendi toplumsal değerleri açısından bakıldığında İsveçliler de her ne olursa olsun yaşı büyük bir muhatap karşısında daha resmî ve saygılı bir hitap ifadesi benimsemektedir.

Tabloda Türkler için yapılmış bir değerlendirme gösterilmemektedir. Fakat bir değişken olarak yaş Türk toplumu için de hitap etmede belirleyici olan faktörlerden birisidir. Yaşı bizden büyük birine seslenmek istediğimizde genelde daha resmî hitap biçimlerini benimsemekteyiz. Elbette ki istisnalar yer yer olabilir. Fakat bunda da belirleyici başka değişkenlerin öne çıktığını söylemek gerekir. Özellikle aile içi diyaloglarda bazen hitap ifadeleri içine daha resmiyetten uzak formlar tercih edilebilir ama bu hususta aşağıda yakınlık maddesinde bahsedilecektir. Anketin yapıldığı şartlar doğrultusunda değerlendirecek olursak yaşlı ya da yaşı bizden büyük bir yabancı ile karşılaştığımızda Türk toplumunda da genelde daha resmî hitap ifadeleri tercih edilir. Konuşanın yaşına inildiğinde ya da konuşandan yaşça daha ufak bir muhatap olduğunda hitapta da çeşitlilikler olacaktır.

Toplumsal değerlerin bunda belirleyici olduğunu göz önünde bulundurarak söylemeliyiz ki Türk toplumunda da yaşça büyük insanlara saygı gösterilmesi gerektiği bilinmektedir. Bu resmî hitap seçimi gerek saygıdan gerek de yabancı biriyle konuşulduğu için olabilir. Sonuçta söylemek gerekir ki Türk toplumu için de Alman ve Fransız toplumunun verdiği cevaplara yakın bir cevap geçerli olacaktır.

Başka bir noktaya daha değinmek gerekirse yukarıda bahsettiğimiz cinsiyet başlığı ile bağlantılı olarak bu tablodan bir çıkarım daha yapmamız mümkündür. Yaş değişkeni kadar açık olarak görülmese de özellikle karşı cinse hitap etme konusunda da bir farklılık söz konusudur. Özellikle Fransız ve Almanlar için özellikle de aynı yaşta oldukları durumda karşı cinsten olan bir muhataba daha resmî davranmaya yatkın oluklarını söyleyebiliriz. İsveçliler için ise resmî konuşma tarzı konusunda daha esnek oldukları belirtilmiştir ama yine de kendilerinden yaşça büyük karşı cinsten bir muhatap karşısında resmî ifadelere yönelimin arttığını söyleyebiliriz. Bu durum, hem yaş hem de cinsiyetin hitap konusunda birlikte belirleyici olduğunu göstermektedir.

1.3.3. Statü

Statü, Türk Dil Kurumunun Türkçe Sözlüğünde (2011: 2160) "1. Bir kimsenin, bir kurum veya bir toplum içindeki durumu. 2. Kadro bakımından bağlı olduğu durum, pozisyon" şeklinde tanımlanmaktadır ve tahmin edileceği üzere statü kavramı hitap şekillerimizi belirleyen diğer önemli faktörlerden biridir. Toplum içerisindeki rollerimiz veya herhangi bir işte sahip olduğumuz statü, bize nasıl hitap edileceğini ve bizim karşımızdaki muhataba nasıl hitap edeceğimizi belirlemede etkilidir. Elbette ki burada belirtilen rol, aile içindeki rollerimiz değildir. Aile içinde hitapta belirleyicilik sağlayan faktörlerden en mühimi aşağıda değinileceği üzere samimiyettir. Aksine burada özellikle çalışma ortamı ya da daha resmi ortamlarda sahip olduğumuz roller ve statülerden bahsedilmektedir. Bu noktada belirtmek gerekir ki aslında statüleri belirleyen genel olarak eğitim durumu ve bir alandaki uzmanlıktır. Çalışma yerinde alt ya da üst olma durumu, bir toplantıda bulunulan pozisyon, kişinin mesleği ve bu meslek dolayısıyla bulunulan ortamda edinilen saygınlık burada açıklanacak olan statü kavramını nerelerde görebileceğimize örnektir. Ervin- Tripp'in (1969: 227) belirttiği gibi "Statü işaretli ortamlar; mahkeme, büyük fakülte toplantıları ya da kongreler gibi statünün açıkça belirtildiği, konuşma stilinin sıkı sıkıya bildirildiği ve her insanın hitap formunun, örneğin

“Sayın yargıç”, “Mr. Chairman” gibi, o kişinin sosyal kimliğinden kaynaklandığı ortamlardır.”

Peki, statü hitap şekillerimizi nasıl etkilemektedir? Özellikle söylenmelidir ki statüler sadece bizim karşımızdakine hitap şeklimizi etkilemekle kalmaz karşımızdakinin bize olan hitap şekli üzerinde de belirleyicidir. Örneğin, bir hastaneye gidip doktorla konuşmak için onun odasına girdiğimizde, ona ‘Doktor Bey’ diye hitap edebiliriz ve hem bir unvan hem de saygınlık sözcüğü ile seslenmiş oluruz. Eğer adını bildiğimiz ya da daha önce konuştuğumuz biri ise kendisine ‘Ahmet Bey’ şeklinde seslenebiliriz ki burada da isminin sonuna saygınlık belirten bir ifade getirerek hitap etmiş oluruz. Bunun sonrasında ise konuşma, genelde karşımızdaki kişinin statüsüne uygun olduğu düşünülerek ve saygınlık gösterme ifadesi olarak, cümledeki uygunluğuna göre siz zamiri, 2. çokluk iyelik ve kişi ekleri ile devam edecektir. Doktorun konuşana nasıl hitap edeceği de yine statü ile ilişkilidir. Örneğin, kendisine siz kullanılmasına rağmen karşısındaki tanımadığı hastasına ‘sen’ diye seslenebilir ya da kendisine siz denildiği için kendisi de ‘siz’ diye de hitap edebilir. Bildiği bir hasta ise direkt adıyla seslenebilir ya da saygınlık ifadesi olarak isminin sonuna ‘hanım’ ya da ‘bey’ ifadelerini ekleyebilir. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere hitap şekilleri yalnızca bir değişkenden etkilenmezler. Farklı değişkenlerin bir araya gelmesi sonucunda hitap ifadelerinden bir seçim yapılabilir ve en uygun olduğu düşünülen kullanılabilir. Bu noktada farklılık olmasının sebebi doktorun üzerinde etkili olan, aşağıda açıklayacağımız bireysel farklılıklar ve nezaket gibi faktörlerdir. Fakat odasına giren kişi bir meslektaşı ya da hastanenin başhekimi olduğunda ise buradaki hitap ifadelerinde statü ağır basmaktadır. Bu durumda kendisi de saygı ve unvan ifadeleri içeren bir hitap tarzı benimseyecektir ve konuşma içerisinde daha çok ‘siz’ diye hitap etmeyi tercih edecektir. Aynı hitap şekillerinin statülerin öne çıktığı her alanda görülmesi mümkündür.

Burada değinmemiz gereken diğer kavram ise rütbedir. “Rütbe, burada çalışma grupları içerisine bir hiyerarşiye ya da öğretmen- öğrenci gibi statüleri sıralamaya işaret etmektedir.” (Ervin- Tripp, 1969: 227) Statüler ne kadar hitap şekillerimizi etkiliyorsa toplumdaki bu statülerin sıralanması ile oluşan rütbeler de hitap şekillerimiz üzerinde belirleyici olmaktadır. Örneğin, üniversitelerde akademik personel ile öğrenciler arasında bir rütbe farkı vardır. Akademik personel birbirine ‘profesör’ ya da ‘hocam’ gibi unvanlarla seslenir ve genelde saygınlık da ifade etme amacıyla hitaplarda ‘siz’ kullanımı hâkimdir. Konuşan da muhatabı da belli bir

statüye göre değişkenlik gösterir. Fakat akademik personel ve öğrenciler arasındaki konuşmalara bakıldığında gerçekten bir rütbe farkı göze çarpmaktadır. Öğrenciler öğretmenlerine statülerinin ifadesi olarak 'hocam' derler ve 'siz' diye hitap ederler. Fakat akademik personel öğrencilere daha çok doğrudan isimleriyle seslenir, eğer öğrencinin ismi bilinmiyorsa da 'sen' kullanımı yaygındır. Sadece öğrenciler değil akademik personel dışındaki üniversite çalışanları da hocalara onların statülerini işaret eden bir ifade ile seslenirken akademik personelin diğer üniversite çalışanlarına isimleriyle seslendiklerini söyleyebiliriz. Bunlar hitap tarzında rütbe yani statünün etkisini göstermektedir. Türkçede soyisim ile seslenmek çok yaygın olmadığından bu çok gözlenmez ama birçok Avrupa dilinde, öğrencilerin öğretmenlerine unvan ve soyisim ile hitap ettikleri söylenebilir, Profesör Chairman gibi. Yine burada da hitap edilen kişinin statüsüne yönelik gönderme vardır. Yukarıda bahsedilen doktor ve hasta konuşmasında da bu statü sıralamasındaki farklılık göze çarpmaktadır. Bahsedildiği gibi her dil kendi dinamiklerine sahiptir ama değişmeyen şey, bir şekilde konuşma sırasında statünün oluşturduğu hitapsal farklılık, hitap edilen kişiye yansıtır.

Bu statüsel farklılıklar sadece akademi, toplantı vb. yerlerde değil hayatımızın birçok noktasında hitaplarımız için belirleyicidir. Özellikle iş yaşamımızda her gün patron veya iş arkadaşlarımızla yaptığımız konuşmalarda kullandığımız ifadelerde de statünün belirlediği hitap şekilleri kendini göstermektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi eğitim ve uzmanlıklarımız statüyü ortaya çıkarıyorsa, iş yaşamı bu statü farklılıklarının ve bunun oluşturduğu hiyerarşinin en fazla göz çarptığı yerlerdendir ve iş yerindeki konuşmalarda da statüden ve çalışanlar arasındaki hiyerarşiden kaynaklı hitap farklılıkları oluşacaktır.

		T-T	T/V-T/V	V-T	V-T/V	V-V
Fransızca (Toplam:68)	Üst-Amir	24	6	16	6	49
	Meslektaş	84	13	0	0	3
Almanca (Toplam:198)	Üst- Amir	34	6	0.1	-	60
	Meslektaş	67	21	0	-	13

İsveççe (Toplam:140)	Üst- Amir	90	-	6	-	1
	Meslektaş	98	-	1	-	0

Yukarıda *Language and Human Relations* adlı kitaptan alınan anket sonuçlarına dair bir tablo verilmiştir. (Clyne, Norrby ve Warren, 2009: 63, 65, 66) Bu tabloda T samimi konuşma tarzını, V ise daha resmi konuşma tarzını belirtmektedir. Fransızca, Almanca ve İsveççe konuşan kişilere sorulan "Üstlerinize ve iş arkadaşlarınıza nasıl hitap ediyorsunuz?" sorusuna alınan cevapların toplam kişilere oranla yüzdesi gösterilmiştir. Fransızca konuşanların %49 oranla üstleri olan kişilerle daha çok resmi bir hitapla konuştuklarını, karşılıklı gayrı resmi konuşma oranlarının ise %24 olduğunu söyleyebiliriz. Buna karşılık iş arkadaşları ile -burada aynı statüde oldukları varsayılarak değerlendirilmiştir- %84 oranında karşılıklı olarak gayrı resmi bir hitap tarzını benimsediklerini söyleyebiliriz. Buradan, aslında aynı statüde oldukları biri ile karşılıklı olarak saygı ve resmiyet gerektiren bir üslupla hitap etme gereği duymadıklarını ama statüsü kendilerinden yüksek olan birisi için ise genelde durumun farklı olduğu sonucunu çıkarabiliriz. İkinci sütunda gösterilen nasıl hitap edilirse yine aynı şekilde karşılık alındığına dair çıkan sonuçlardır. Üçüncü sütunda ise hitap edenin kendisinden üst statüde olan birine resmi hitap ettiğini, üstün de buna karşılık gayrı resmi bir hitapla cevap verdiğini göstermektedir. Dördüncü sütun ise resmi hitap şekline karşılık bazen resmi bazen gayrı resmi hitapla karşılık verildiğini işaret eder. Sadece Fransızca konuşanlarla ilgili sonuçlara bakacak olursak genel olarak üst olan birine daha çok resmi hitap edildiğini ama aynı statüde bulunan iş arkadaşları için aynı resmiyetin korunmadığını, daha çok samimi bir dil kullanıldığını söyleyebiliriz.

Almanca konuşanların oranlarına bakıldığında ise üst statüde biri ile konuşurken karşılıklı resmi bir hitap tarzının benimsendiğini söyleyebiliriz. Fakat aynı seviyedeki iş arkadaşları ile karşılıklı olarak samimi bir hitap tarzı benimsenmiştir. Üst statüdeki biri ile karşılıklı gayrı resmi bir hitap benimsenmesi Fransızca konuşanlara göre daha yüksektir ama oranlar incelendiğinde yine de üst statüdeki biri ile konuşurken resmi bir hitap şekli benimsenmesi Fransızca konuşanlara göre daha çok öne çıkmaktadır. Burada dikkat çekici olan ise resmi bir şekilde hitap edilen kişiden gayrı resmi dönüt alınması oldukça düşüktür. Karşılıklı olarak resmi ve gayrı resmi bir hitap seçimi ağır basmaktadır. Bu da Almanca

konuşanların Fransızca konuşanlara göre daha eşitlikçi olduğunu gösterir. Çünkü resmi hitaba gayrı resmi karşılık verilmesi Fransızca konuşanlara %16 iken Almanca konuşanlarda oran %0.1'dir. İsveççe konuşanların verdiği cevaplara bakacak olursak yine farklı bir çizgide oldukları göze çarpmaktadır. İsveççe konuşanlar, statüsü ne olursa olsun karşılarındaki kişi ile samimi bir üslupla konuşmayı daha çok benimsemişlerdir diyebiliriz. Bunun sebebi yine toplumda oluşan eşitlik algısının dile yansımasıdır. Statüsü ne olursa olsun saygı ve resmiyet gerektirecek ya da farklılığa sebep olacak bir hitap tarzı benimsemekten kaçınmaktadırlar. Aynı seviyede olan iş arkadaşları ile %98 oranında samimi bir hitap ile konuşurlarken, üstleri ile de %90 oranında samimi bir konuşmaya sahiptirler. Diğer dilleri konuşanlara göre bu oran oldukça yüksektir fakat İsveççe konuşanları da kendi içinde değerlendirdiğimizde söz konusu statüsü üst biri olduğunda yine de resmi konuşma tarzına yönelebileceklerini görmekteyiz. Çünkü cevaplar çok az da olsa resmi hitap edilip gayrı resmi karşılık alındığını gösteren durumlar da olabildiğine işaret etmektedir.

Tabloda Türkçe konuşanlar için bir anket sonucu olmamakla beraber içinde bulunduğumuz toplumu düşünüp değerlendirecek olursak bizde de genelde iş hayatında statüsel olarak üstte bulunan birine karşı daha resmi bir hitap benimsendiği söylenebilir. Aynı statüde olduğumuz biri için, örneğin iş arkadaşı gibi, çoğu kez karşılıklı daha samimi bir hitap tarzı benimseriz. Aynı statüde biri ile karşılıklı resmi konuştuğumuz durumlarda vardır ki buralarda tanışıklık veya bireysel farklılıklar gibi hitap formlarını değiştiren başka faktörler etkilidir. Zaten bu durum Almanca ve Fransızca gibi dillerin konuşurları arasında da düşük oranlarda gözlemlenmiştir. Elbette ki yukarıda tabloda da görülebileceği gibi farklı hitap yolları her şekilde mümkündür ve farklı değişkenlere bağlıdır. Kesinlikle her durumda değişmez hitap tercihleri yoktur. Fakat statü ve rütbeler, hayatımızın her anında örneğin akademide, bir hastanede ya da iş hayatında karşımıza çıkar ve iletişim kurarken kullanacağımız hitap formlarına etki etmektedir. Statülerin getirdiği ast-üst ilişkisi toplumun her alanında iletişim kurarken gerek konuşanın hitap şekli ve gerek muhatabın cevabı açısından belirleyici olmaktadır.

1.3.4. Yakınlık veya Sosyal Mesafe

Hitap şekillerini belirleyen önemli faktörlerden birisi de konuşmacılar arasındaki yakınlıktır. Burada fiziksel yakınlıktan ziyade aralarında oluşan sosyal

yakınlıktan ve samimiyetten bahsedilmektedir. Bu samimiyet ise genel olarak ortak bir geçmiş, ortak zevk ve alışkanlıklar ya da paylaşımlarla ortaya çıkar. Konuşan ve muhatabı arasında böyle bir sosyal yakınlık ve samimiyet var ise hitap şekilleri de buna göre olacaktır. Daha evvel hiç tanışılmamış ve bilinmeyen biri ile karşılaşıldığında kullanılan hitap formu ile ortak bir paydaya sahip olunan birisi ile karşılaşıldığında kullanılan hitap formu birbirinin aynısı değildir. Hitap farklılıklarının nedenlerini açıklamak için durumları genel bir başlık altında toplasak da her dil kendi dinamikleri içerisinde bunları konuşurlarına sunar. Konuşurlar arasındaki yakınlığın hitap ifadelerine yansıması da her dil için çeşitlidir. Örneğin, "Fransızca ve Almancada 'sen' kullanımı ya da İngilizce ve İsveççede isim kullanılması genelde iki veya daha fazla insan arasındaki yakınlığın bir göstergesidir." (Clyne, Norrby ve Warren, 2009: 69)

Öncelikle bu sosyal yakınlığın ne ile ve nasıl oluştuğu önemlidir. *Language and Human Relations* adlı kitapta (Clyne, Norrby ve Warren, 2009: 69) "Bizim odak gruplarımız ve görüştüğümüz kişiler; ortak geçmişi, politik ve ideolojik ilişkilerin paylaşılması gibi ilgi ve düşünceleri, birlikte spor yapmayı ya da birbirine bağlı kilise topluluklarının üyeliğini kolaylaştırıcı faktörler olarak belirttiler." cümlesi ile insanların yakınlık algısının neye bağlı oluştuğu açıklanmıştır. Bir kişi ile ortak geçmişe sahip olmak, onunla aynı duygu ve düşünceleri deneyimlemiş olmak insanların birbirlerine yakınlık hissetmelerine sebep olur. Yine bir kurumun, bir derneğin ya da bir topluluğun üyesi olup aynı görüş ve düşüncelere sahip olduğunu bilmek, aynı ortak amaç için yan yana yer almak da insanlar arasındaki güven ve samimiyet duygusunu arttıracaktır. Statü başlığının altındaki tabloya baktığımızda Fransızca, Almanca ve İsveççe konuşanların verdiği cevaplara göre sırası ile %84, %67 ve %98 gibi ciddi oranlarda iş arkadaşları ile gayri resmi ve samimi bir hitap tarzı ile konuşmaktadırlar. Bunun sebebi genelde çalışanların aralarında bir ortaklık ve benzerlik oluşturması ve aynı ortak amaç için yan yana olmaları ile aralarında bir yakınlık oluşmasıdır. Bir spor kulübü üyeliği veya ortak bir hobiye sahip olmak gibi ortak duygu ve zevklerin paylaşıldığı topluluklarda yakınlık sağlamaktadır. Genel olarak yakınlık için ortak bir paydaya sahip olmak etkilidir diyebiliriz ve bunu "ortak bilgi, ortak inançlar, ortak varsayımlar ve ortak bir farkındalık" (Svennevig, 1995: 55) olarak açıklayabiliriz. Bunlar insanların birbirlerine yakınlık sağlamalarına ve onların samimiyet kurmalarına sebep olur.

Sosyal yakınlık sağladığımız insanlar sadece toplumsal paylaşımlar ile ortak duygu ve düşünceye sahip olduğumuz kişiler değildir. Bunun öncesinde yakınlık konusunda arkadaş ve aile konusu da hitap şekilleri açısından önem taşır. Arkadaş olmayı seçtiğimiz kişiler genellikle düşünce ve duygularımızda ortaklık sağladığımız ve anlaşabildiğimiz kişilerdir. Bu bağlamda sosyal yakınlık oluşturan durumları belirtirken aslında arkadaşların nasıl ve nerelerden seçilebildiği de gösterilmiştir. Bir spor kulübünde, bir kursta, iş ortamında ya da okulda tanışılan kişilerin arkadaşlar olduğu söylenebilir. Elbette ki bazı kişilerin diğerlerine oranla daha çok ortak noktaya sahip olması onları birbirlerine daha da yaklaştıracaktır ve daha yakın bir arkadaşlık kuracaklardır.

Aile kurumu içerisinde yukarıda açıklanan yakınlık kavramından başka bir şey vardır. Yukarıda bahsedilen kazanılmış veya elde edilmiş bir yakınlık olarak adlandırılabilir. Bazı konularda ortak noktalara varmış olmak insanları birleştirmiş ve onların yakınlık kurmasını sağlamıştır. Ama söz konusu aile olduğunda zaten dünyaya gelinilen andan itibaren içinde bulunulan bir topluluktan bahsedilmektedir. Dünyaya gelmeye sebep olan anne ve baba, ayrıca aynı şartların paylaşıldığı kardeşler fazlasıyla samimiyet sunmaktadır. İlk kez karşılaşılan biri değil doğumdan itibaren yan yana olunan kişilerdir nihayetinde. Dahası genellikle aile denildiğinde ortak bir geçmişe, ortak değerlere ve inançlara sahip en küçük toplumsal yapı akıllara gelir; en azından ortak bir paydada buluştukları mutlak yerler vardır ki bu yakınlık kavramı için mühimdir. Söz konusu aile içi hitap oluğunda ise bu zamana kadar anlatılan bütün faktörler değişiklik göstermektedir. Aile içine genelde daha samimi bir hitap tarzı hâkimdir. Yaş, cinsiyet ve statü gibi birçok faktör göz ardı edilebilir. Burada aile kavramının içerisine bugünkü çekirdek aileden daha fazlası olarak büyükanne, büyükbaba, teyze ve amcalar da dâhil edilerek söylenebilir ki aile içerisinde genelde daha samimi bir dil kullanılır ya da farklı kullanımlarla karşılaşılabilir. Ervin-Tripp'in (1969: 235) de bahsettiği gibi "Aile hitabı sistemi epeyce çeşitlidir. Mayenne ve St Pierre'de tüm aileye ve vaftiz ebeveynlerine karşı 'tu' kullanılır. (Yukarıdaki tabloda belirtildiği üzere tu Fransızca sen demektir.) Quebec'te şehirli orta sınıf bu yönde ilerlemektedir, ama alt sınıf ve kırsal bölgeler, aile içindeki mesafenin (yaşı içeren) önemli olduğu Porto Rico gibi bir hitap sistemini elinde tutuyor." Burada bahsedilen, Mayenne ve St Pierre'de aslında yaşı büyük olduğu için ya da saygı göstermek amacı ile 'siz' diye hitap edilmesi beklenilen kişilere karşı 'sen' kullanılıyor olmasıdır. Fakat Porto Rico gibi bazı

yerlerde ise, özellikle de yaş faktörünün öne çıktığı durumlarda, aile içinde daha mesafeli ve resmiyete dayalı bir hitap tarzı söz konusudur.

Aslında aile içindeki hitaplarda belirleyici olan sosyolojik olarak toplumun aile kurumuna ve aile bireylerine nasıl baktığıdır. Yukarıdaki alıntıda söylenmiş olduğu gibi özellikle şehirdeki ailelerde daha samimi bir hitap tarzı hâkimken, daha kırsalda kalan ve alt sınıfların ailelerinde daha saygıya dayalı ve resmi hitap tarzları hâkimdir. Yine bu durumdaki hitap farklılığını açıklayabilmek için sosyolojinin yardımına ihtiyaç duyarız ve dile de sosyolinguistik bir bakış açısıyla bakma gereği hissederiz. Şehirleşmenin etkisiyle aile çeşitlerinden çekirdek aile daha çok rastlanır hale gelmiş, büyük aileler ise daha kırsal kesimlerde kalmıştır. Psikoloji, sosyoloji ve diğer sosyal bilimlerin gelişmesi, endüstrileşme ve kadının iş yaşamına girmesi gibi sebeplerle bireylerin fikirlerini özgürce söyleyebildiği, daha eşitlikçi ve çocukların merkeze alındığı aile düzenleri ortaya çıkmıştır. Bu tür ailelerin içindeki bireyler birbirlerine karşı daha rahat, resmi olmayan ve samimi bir hitap tarzı benimsemişlerdir. Genellikle kırsal kesimlerde ya da geleneksel aile yapısını koruyan toplumlarda ise aile içinde daha resmi ve eşitlikten nispeten uzak bir yapı korunmaya devam etmiştir. Özellikle de ataerkil toplum yapısının bir getirisi olarak babaya, büyük erkek kardeşlere karşı daha resmi bir hitap tarzı benimsenmiştir. Yaşça büyük kişilere özellikle saygı gösterilmesi gerektiği düşünüldüğü için yine büyükbaba ve büyükanneye, amca, dayı, teyze gibi aile büyüklerine karşı resmi bir hitap tarzı kullanılması beklenmiştir. Ervin- Tripp (1969: 235) de bu konuda "tu kullanan aileler kulağa modern ve hoşgörülü, anneler daha aktif, babalar çocuk merkezli olduklarını gösterdiklerinden vous kullanan ailelerden daha hoşgörülü olarak gelir. Fakat vous kullanan aileler kulağa iyi aile ruhundan dolayı daha mutaassıp, aktif bir anne ve çocuk adına karar verdiğinde hoşgörülü bir baba olarak gelir." şeklinde değerlendirme yapmıştır.

Aile içi hitap için söylenenleri toparlamak gerekirse, aslında aile dinamiklerine göre çeşitlendiğini söylemek mümkündür. Modern (çekirdek) aile düzeni ile geleneksel aile düzeninde hitap formları için farklı kabuller vardır. Aslında, aileler ortak bir paydada buluşmuş, benzer hedef ve tavırları benimsemiş ve birbirleri arasında doğuştan getirilen bir yakınlığa sahip bireylerden oluşur. Modern aile yapısında eşitlik anlayışına bağlı olarak daha rahat ve samimi bir üslup vardır. Bu sebeple birbirlerine karşı 'sen' kullanımı fazla olan samimi bir hitap tarzı benimserler. Aile bireyleri arasındaki hitaplarda yaş, cinsiyet ve statü gibi tüm

faktörler göz ardı edilir. Örneğin, bir torunun dedesine ‘siz’ yerine ‘sen’ diye hitap etmesi normal karşılanabilir ya da kardeşler arasında statüsel farklılıklar bir hitap değişimine yol açmayacaktır. Fakat geleneksel aile yapısında, hitap formları sosyal faktörlere göre farklılaşabilir özellikle de yaş durumunda. Bu ailelerde aile büyüklerine ‘siz’ diye hitap edilmesi gerektiği, daha resmiyet ve saygı içeren hitap formları kullanılması gerektiği kabul edilir. Bu bağlamda, yakınlık faktörü dâhilinde aile içi hitap farklılıkları kendi içinde ayrı dinamiklere sahip olan ve ayrı değerlendirilmesi gereken bir konudur.

Yakınlık kavramının hemen ardından ele almamız gereken diğer bir durum da sosyal yakınlığın zıddı olabilecek nitelikteki sosyal mesafedir. Ortak paylaşımlarımızın oluşmadığı ve birbirimize yabancı olduğumuz insanlar ile aramızda belli bir mesafe vardır. “Düşük sosyal mesafe arkadaşlık ve aile ilişkilerini karakterize etmekteyken, genellikle yüksek derece sosyal mesafe yabancılar arasında vardır. Yabancıların durumunda, ilk karşılaşma sosyal mesafeyi azaltmak ve ortak bir payda oluşturmak için bir fırsat olabilir.” (Clyne, Norrby ve Warren, 2009: 28) Bu insanlarla olan konuşmalarımızda kullandığımız hitap yapıları yakınlık kurduğumuz insanlara olan hitaplarımızdan farklı olacaktır. Yukarıda bahsedilenin tersi olarak aralarında sosyal mesafe bulunan insanlar hitap ederken direkt ismiyle hitap etmekten ve ‘sen’ kullanımından kaçınırlar. Bunun yerine daha resmi ve mesafeli bir hitap kullanırlar. Ne zaman ki ortak bir paydada buluşulup tanışıklık ve yakınlık sağlanırsa o zaman hitap şekilleri değişmektedir.

Sosyal mesafe sadece daha önce birbirini bilmeyen ve tanışmamış iki insan arasında görülmez. Bununla beraber statüler de ciddi bir sosyal mesafe sebebidir. Statünün olduğu bir toplumda hiyerarşi etkilidir ve alt-üst ilişkisi hâkimdir. Yukarıda statü başlığı açıklanırken kullanılan tabloya dönecek olursak aynı iş yerinde çalışan insanlar arasındaki hitap farklılıkları görülecektir. Bir çalışanın üstüne olan hitabı Fransızca konuşanlar için %49, Almanca konuşanlar için ise %60 resmi olarak gösterilmiştir. Aynı çalışma alanında olup tanışıklıkları olmasına rağmen çalışan ve üstü arasındaki hitaplar belli bir resmiyete dayanmaktadır. Elbette ki tabloda karşılıklı samimi bir üslup tercihi de söz konusudur. Fakat genel çoğunluk karşılıklı resmi bir hitap olduğunu söylemiştir. Oysaki tabloya göre aralarında statü farkı olmayan iş arkadaşları arasında ciddi olanlarda gayrı resmi bir hitap tarzı vardır ki bu da aralarındaki sosyal yakınlık ile alakalıdır ve statünün sosyal mesafeye sebep olduğunun göstergesidir. Yine bu bağlamda belirtmek gerekir ki statüler sahiplerine

belli bir güç vermektedir ve bu güce sahip olan kişilere daha resmi hitap edilirken onların da güçsüz olana aynı resmiyeti göstermediği gözlemlenir. Brown ve Gilman (1960: 256-60) "Örneğin güç farkı karşılıklı olmayan hitap uygulamalarına yol açıyor gibi görüyoruz, daha az güçlü olan muhatap yukarı doğru olan hitaplarda V kullanıyorken ancak karşılığında T alıyor." şeklinde bu durumu açıklamıştır. Tabloda ise Fransızca konuşanların verdiği cevaplar arasında buna bir örnek vardır. Üstlerine resmi hitap edip gayrı resmi cevap alanlar %16 oranındadır. Özetle statülerin getirdiği hiyerarşi ve üstlerin sahip oldukları güç konuşanlar arasına sosyal mesafe sokmaktadır. Bu sebeple statü farkı olan kişiler arasındaki hitaplar daha resmi ya da güçlü olana karşı resmi olunan tek taraflı bir hitaba yol açar.

Genel olarak söylemek gerekirse, insanlar hayatlarında ilk kez gördükleri birisine karşı ilk başta daha resmi davranır ve bu durum onlara karşı hitaplarını da etkilemektedir. Örneğin, İngilizcede ilk kez karşılaşılan ve samimiyetin olmadığı birine karşı saygı sözcüğü ve soyisimle seslenmek gerekir, Mr. Chairman gibi. Almanca ve Fransızcada bu durum belki bir saygı sözcüğü ama genel olarak resmi bir hitap şekli olarak 'siz' kullanımı ile sağlanır. Türkçede soyisimle seslenmek çok karşılaşılan bir durum değildir ama bunun yerine 'siz' kullanımı ve belki 'hanım' ya da 'bey'gibi bir saygı sözcüğü tercih edilerek bu resmiyet sağlanır. Fakat yakınlık kurduğumuz insanlara karşı durum tam tersidir. Aralarında sosyal yakınlık, tanışıklık veya samimiyet bulunan kişiler birbirine hitap etmek istediklerinde karşılarındakinin ismi ile seslenebilirler ya da 'sen' kullanımına başvurabilirler iş arkadaşları arasındaki hitap gibi. Dahası samimiyet fazla ise bir lakap ya da takma isimle bile hitap edilebilir. Aile içindeki yakınlık ve dolayısıyla hitap aile dinamiklerine bağlı olmakla beraber daha gayrı resmi iken statüler de konuşanların birbirlerine karşı hitaplarına resmiyet katar. Konuşurlar arasındaki hiyerarşi ve güç dağılımı ise konuşurlardan altta olanın daha resmi olmasına, üstte olanın ise daha gayrı resmi ve rahat bir hitap tercih etmesine sebep olur.

1.3.5. Bireysel Değişkenler

Yukarıda bahsedilen tüm sosyal değişkenler hitap ederken konuşurlara farklı yollar sunmaktadır. İnsan ilişkilerinin çeşitliliği hitap etme konusunda bizlere kesin kullanılması gereken bir form vermemektedir. Ortam farklılığı, muhatap ve konuşanın kim olduğu ve aralarındaki ilişki gibi birçok sebep hitap formlarını çeşitlendirmektedir. Bir ya da birden çok değişken konuşanın nasıl hitap edeceği

üzerinde etkili olmaktadır ve değişiklik sağlamaktadır. Fakat bu kısma kadar hitap üzerinde sosyal değişkenlerin etkisi açıklanmaya ve toplumsal görüş ve algıların insanların hitaplarını nasıl değiştirdiği gösterilmeye çalışılmıştır. Bu noktada bahsedilmesi gereken bir şey daha vardır ki sosyolojik faktörlerden hariç bireyin duygu ve düşünceleri de hitap formlarını etkilemektedir. Yani hitap eden kişi de bir değişken olarak ele alınabilir.

Bazı kişiler hayatlarında daha çok resmi konuşmaya yatkınken bazıları ise her kim olursa olsun daha samimi bir üslup ile hitap etmeyi tercih edebilirler. *Language and Human Relations* isimli kitapta belirtildiği gibi "Fransızca verilerindeki bazı katılımcılar T kullanımını zor bulduklarını belirtmişlerdir, oysaki diğerleri kendilerini özellikle de iş çevresi dışında T insanı olarak sınıflandırmışlardır." (Clyne, Norrby ve Warren, 2009: 76) Kimisi için hiç tanımadığın birisine 'sen' diye hitap etmek oldukça zordur ve yanlıştır. Kimisi de hiç sıkıntısız 'sen' kullanımında bulunabilir. Almanca konuşan kişiler ile yapılan konuşmalarda, bir kişi "Ben bu kurala sahibim- birini seveyim ya da sevmeyeyim, ben inanıyorum ki kalbim bana ilk kez tanıştığım birine duygularıma bağlı olarak *Sie* ya da *Du* deme hakkını bana veriyor." (Clyne, Norrby ve Warren, 2009: 77) şeklinde bir açıklamada bulunmuştur. Bu örnekte de görüldüğü gibi bazı kişiler duyguları ile de nasıl hitap etmesi gerektiğine karar verebileceğine inanmakta ve ilk kez karşılaştığı birisine bile eğer yakınlık hissediyorsa 'sen' diye hitap edebilmektedir. Eğer bireysel olarak bir yakınlık hissediyorsa yukarıda açıklamış olduğumuz yaş, cinsiyet, sosyal mesafe gibi faktörleri göz ardı edip beklenmeyecek bir şekilde samimi hitaptan kaçınmamaktadır.

Bununla beraber muhatabın beklentisine göre hitap şekli benimseyenler de olabilmektedir. Örneğin karşısındaki kişinin daha resmi mi ya da samimi mi hitap beklediğini hissederek buna göre hitap ettiğini söyleyenler de bulunmaktadır. "Hitap seçiminin önemini ve muhatabın tercihlerini okuma ile nasıl alakalı olduğunu vurgulayan İsveççe konuşan bir katılımcı 'alıcı' olmak düşüncesinden bahsetmiştir. Kendisi tanımadığı biriyle karşılaştığında bu kişinin 'sen' mi 'siz' mi beklediği hakkında düşünüp hissettiklerine göre o kişiye hitap ettiğini" (Clyne, Norrby ve Warren, 2009: 78) belirtmiştir. Sonuç olarak; yaş, cinsiyet, mesafe gibi her ne faktör olursa olsun hitap edecek bireyin hisleri, mantığı ve muhatabının onda yarattığı izlenim kendisinin hitabını etkilemektedir ve değiştirmektedir. Toplumun beklentileri ya da sosyolojik tahminlerin ötesinde konuşan, tamamen kendi mantığı ve kalbinden geçen hisler ile muhatabına nasıl hitap edeceğine karar verir.

1.3.6. Hitabın Gerçekleştiği Ortam

Yukarıda açıklanan bölümlerde hitap farklılıkları yaratan sosyal değişkenler ve faktörler açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıca tüm bu değişkenlerle beraber bireysel faktörlerin de hitap üzerindeki etkisine değinilmiştir. Bu bölümde ise tüm bunların yanında hitabın yapılacağı yerin hitap ifadeleri üzerindeki etkisi ele alınacaktır.

İlk ele alacağımız aile içinde kullanılan hitap ifadeleri ve bunlarda ortaya çıkan farklılıklardır. Bu konuya yukarıda yakınlık maddesi altında değinilmiştir. Aile üyelerinin sahip olduğu yakınlıktan olayı birbirlerine karşı daha samimi bir üslupla hitap ettiklerinden yukarıda bahsedilmiştir. "Yapılan araştırmalarda Fransızca ve Almancada %100 oranında, İsveççede ise %82 oranında aile içi hitaplarda 'sen' kullanımı görülür. Hatta bu durum yine yüksek oranlarda büyükanne ve büyükbabaya olan hitapta ve onların da torunlarına olan hitaplarında da gözlemlenir." (Clyne, Norrby ve Warren, 2009: 81-86) Aile içindeki hitaplarda özellikle çocukların akrabalık isimlerini (anne, baba, büyükanne vb.) kullandıklarını söylemek mümkündür ve bu tür isimlere tüm dillerde rastlanmaktadır. Bu isimler tek taraflı olarak kullanılmaktadır. Çocuk, anne dediğinde annesinden farklı bir cevap gelecektir ismi ile hitap etmek gibi. Bu sebeple aile içinde karşılıklı olmayan bir hitap tarzı hâkimdir diyebiliriz. "İngilizcede de diğer üç dilde olduğu gibi ebeveynler ve çocuklar arasındaki iletişim genellikle karşılıklı değildir. Ebeveynler genellikle çocuklarına isimleri ile hitap ederken çocuklar anne ve baba şekline akrabalık isimleri ile cevap verir." (Clyne, Norrby ve Warren, 2009: 88) cümlesi de yine dillerde aile içi hitapların karşılıklı olmadığını işaret etmektedir.

Bunun yanında "hitapla alakalı konuşulan Parisli kişilerden %10'un biraz üstü, ebeveynlerinden bir ya da ikisine ismi ile hitap etmektedir. Ama onlar genelde yirmili otuzlu yaşlarındadır ve bu, genç neslin isim ile hitap etmeye eğilimi olduğunu göstermektedir" (Clyne, Norrby ve Warren, 2009: 81) diye belirtilmiştir. "Örneğin İsveççede hitapta 'sen' kullanımı %82 oranındadır çünkü yalnızca ebeveyne ismi ile seslenme ya da akrabalık ismi ve isim gibi formlarda seslenebilmektedirler." (Clyne, Norrby ve Warren, 2009: 86) Günümüzde bu durumun gözlemlendiği toplumlar elbette vardır ama onlarda da kimi insanlar bu duruma sıcak bakmamaktadır. "Diğerleri ebeveynlerine onların isimleri ile hitap ederek onları kızdırmaktadır. Arkadaşları ile beraber ebeveynlerine de ismi ile seslenmeleri, saygı eksikliği olarak yorumlanır." (Clyne, Norrby ve Warren, 2009: 88) sözleri diğer dillerde de ebeveyne

isim ile seslenmenin her zaman hoş karşılanmadığını gösterir. Türkçe konuşanlar arasında bu, çok rastlanır bir durum değildir. Çünkü toplumsal olarak aile kavramı ve aile üyeleri önem taşımaktadır. Anne ve babaya olan saygı nerede olursa olsun korunmaktadır ve 'siz' diye hitap edilmese bile en azından 'anne ve baba' şeklinde bir hitap kullanımı kabul görmektedir.

Okulda kullandığımız hitap şekilleri de farklılık göstermektedir. İlkokul, ortaokul ve lise öğrencilerinin gerek öğretmenlerine hitabı gerekse öğretmenlerin öğrencilere olan hitabı farklılık göstermektedir. "Fransız konuşmacıların çoğu okulda öğretmenlerine karşı 'siz' kullandıklarını belirtmişlerdir. Bazıları ise 'Monsieur' ya da 'Madame' gibi unvanlar ile öğretmenlerine seslenmektedir. Fransa'daki ilkokullarda ise öğretmenler öğrencilerine 'sen' diye hitap etmektedir." (Clyne, Norrby ve Warren, 2009: 89) Burada da belirtilmiş olduğu gibi öğrenciler öğretmenlerine 'siz' diye ya da unvanlarla hitap etmektedir. Öğretmenlerin ise genelde öğrencilere ismi ile hitap ettiklerini, ama bireysel farklılıklar ile 'siz' veya 'sen' kullanımlarında da çeşitlilik olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin, Almanya'da "14 yaş ve üzeri öğrencilere öğretmenlerin 'siz' diye hitap etmeye başladıkları belirtilmiştir, ama bazıları da okul yaşamının sonuna kadar 'sen' kullanımının devam ettiğini belirtmiştir." (Clyne, Norrby ve Warren, 2009: 91) Burada öğretmenin bireysel tercihleri ya da sosyal mesafe faktörü etkili olmuştur denilebilir. Okul deyince akıllara sadece öğretmen ve öğrenciler arasındaki hitaplar gelse de okuldaki öğretmenlerin birbirlerine karşı ve okul yönetimindeki kişilere karşı nasıl hitap ettikleri de önemlidir. Öğretmenler arasında daha çok 'sen' kullanımı yaygındır sosyal yakınlık ile alakalı olarak ve idareye karşı ise sosyal mesafeden dolayı 'siz' kullanımı ile daha resmi bir hitap tarzı benimsenmiştir.

Genellikle ilkokul seviyesinde, öğretmenlerin öğrencilere 'sen' diye hitap ettiklerini belirtebiliriz. Bunu yaşlarının küçük olması ile açıklayabiliriz. Çünkü 'siz' onlara sosyal mesafe ifade ettiği için daha iyi diyalog kurmak ve öğrencilerin yakınlık hissetmesini sağlamak için öğretmenler bunu tercih ederler. Ortaokulları ve liseleri ele alacak olursak, öğrencilerin yaşları büyüdükçe öğretmenleri ile birbirlerine hitap ederken daha çok karşılıklı olarak 'siz' kullandıkları söylenebilir. "Ortaokul öğretmenleri ve öğrencileri arasında karşılıklı 'siz' kullanımı bugünlerde yaygın olan bir pratiktir. Fakat 60 yaşlarında olan katılımcıların dördü, 60'ların sonu 70'li yılların başında öğretmenliğe yeni başladıklarındaki deneyimlerini anlattıklarında 'sen' kullanımında artış olduğunu söylemektedirler." (Clyne, Norrby

ve Warren, 2009: 89) Yine bu durum da değişen toplumsal algılar ve görüşlerin insanların hitaplarında nasıl değişikliklere yol açtığının bir örneğidir. "Almanca konuşulan şehirlerde dokuz ya da on yıl olan zorunlu eğitimde, öğretmenler ve öğrenciler arasında karşılıklı olmayan bir iletişim vardır. Öğretmenler 'sen' ve isim kullanıyorken çocuklar 'siz' ya da unvan ve soyisim kullanmaktadırlar." (Clyne, Norrby ve Warren, 2009: 91) Aslında bu durum kendi toplumsal dinamikleri içinde her dil için geçerlidir. Örneğin, Türkiye'de ise soyisim ile hitap çok yaygın değildir ve öğretmenlere hitap ederken daha çok 'siz' ve 'öğretmenim, hocam' gibi unvanlar kullanılır; öğretmenlerse öğrencilerine yine 'sen' ve isim kullanarak hitap ederler. Yani genelde karşılıklı olmayan bir hitap durumu vardır. Okuldaki hitabı belirleyenler; öğrencinin yaşı, öğretmen ve öğrenci arasındaki sosyal mesafe durumu ya da bireysel seçimlerdir.

Okullardan sonra hitap farklılıkları ile karşılaşılan diğer bir ortam üniversitelerdir. Üniversitelerdeki hitap farklılıklarında statü ve sosyal mesafe durumu etkilidir. Fransızca konuşan kişilerle yapılan görüşmelerde, üniversitede hocalarına nasıl hitap ettikleri ve hocalarının onlara nasıl hitap ettiği sorulmuştur. "Çoğu konuşmacı (%81) aralarında karşılıklı 'siz' kullanımı olduğunu belirtmiştir. Diğerleri ise 'sen' ile cevap veren öğretmene karşı 'siz' kullanılan karşılıklı olmayan bir hitap biçimi benimsendiğini söylemiştir. Lisansüstü seviyesinde, öğretmen ve öğrenci arasındaki zamirsel hitap kullanımı değişebilir ama öğrenci doktorayı bitirene kadar bununla çok karşılaşılmaz." (Clyne, Norrby ve Warren, 2009: 94-95) Fransızca için karşılaşılan bu durum diğer diller için de yer yer benzerdir. Örneğin Türkiye'de öğretmen ve öğrencilerin karşılıklı 'siz' kullanarak konuşması rastlanan bir durumdur. Fakat genelde karşılıklı olmayan, öğrencinin resmi öğretmeninse gayrı resmi hitapta bulunduğu formlar gözlemlenir. Öğretmenin isimle, öğrencinin ise 'hocam' gibi bir saygı sözcüğü ile hitap etmesi de alışılmış durumlardandır. Belirtiliği gibi doktora sonrasında durum daha farklı olabilir çünkü öğrencinin kendisi de bir statü elde etmiş olup üniversitede akademik personel olarak görev almaya başlayabilir.

Bu noktada üniversite hocalarının arasındaki hitabın nasıl şekillendiği önemlidir. Tabii bunun yanında öğrenciler arasındaki hitap ve diğer üniversite personelinin kullandığı hitaplara da değinilmelidir. "Öğrenciler arasında, karşılıklı 'sen' kullanımı standarttır aynı akademisyenler arasında olduğu gibi."(Clyne, Norrby ve Warren, 2009: 95) Belirtildiği gibi öğrenciler arasındaki hitaplarda daha samimi

bir dil vardır genelde. Elbette ki resmi kullanımlarla da karşılaşılmaktadır ama bunun sebebi öğrenciler arasındaki sosyal mesafedir. Yani tanışıklıkları olmayan biri ile ya da yakın arkadaş değillerse ilk aşamada daha resmi bir hitap tarzı kullanılabilir. Akademisyenler arasındaki hitaplara bakacak olursak "Almanya'da kıdemce küçük olan akademisyenler birbirlerine 'sen' diye ve isimleri ile hitap etmeye meyillidirler. Yine, profesörler ve kıdemce alt olan akademisyenler arasındaki hitap tarzları çeşitlidir. Gayrı resmi konuşmalar konferanslar, seminerler ve fakülte görüşmeleri ya da resmi konuşmalar gibi statü belirten durumlarda askıya alınabilir." (Clyne, Norrby ve Warren, 2009: 97) ifadelerinin de gösterdiği gibi farklı hitap şekilleri görülmektedir. Bu durum genelde Türkiye için de geçerlidir. Akademisyenlerin, kendi aralarında daha rahat bir hitap biçimi benimsemiş olsalar da ciddi ve meslekleri ile alakalı ortamlarda daha resmi ve saygılı bir hitap kullandıkları söylenebilir. Üniversitelerde akademik personel dışındaki personel ile olan hitaplarda ise yine çeşitlilik görülmektedir. Personel genelde 'siz' kullanımını, 'hocam' ya da 'profesör' gibi saygı ifadesi de olabilecek bir unvan tercih eder. Akademisyenlerin onlara hitapları ise personel ile yakınlığına bağlıdır. Bu bağlamda 'sen' ya da 'siz' kullanımı gözlemlenebilir.

İş yerlerinde kullanılan hitaplar, statü başlığı altında örneklerle açıklanmıştır. Orada da belirtilmiş olduğu gibi patron veya hiyerarşik olarak üstte olan biri ile diyaloglarda daha çok resmi hitaplar kullanılmaktadır. Üst ve ast arasında genelde 'siz' kullanımı ve resmi bir hitap görülmekle beraber bazen de üstte olan birine karşı resmi hitap kullanımına karşılık onun gayrı resmi bir hitap kullanması ile ortaya çıkan hitap durumları ile karşılaşılabilir. İş yeri içerisinde aynı statüdeki iş arkadaşlarının birbirlerine daha samimi hitap ettikleri ama az da olsa sosyal mesafenin yüksek olduğu durumlarda resmi hitapların da kullanılabileceği görülmüştür. Bununla yanında iş arkadaşlarının birbirlerine isim ile de hitap ettikleri söylenebilir. Paris'te yapılan bir görüşmede "Sosyal hizmetlerin olduğu yerlerde 'sen' kullanımı yaygındır.- herkes sosyal hizmetlerde bir diğerine karşı sen kullanır- ve moda ve müzik endüstrisi ve medyada tüm çalışma çevrelerinde eşitlikçi değerler doğrultusunda 'sen' kullanımını benimsemek standarttır."(Clyne, Norrby ve Warren, 2009: 101)

Buna ek olarak alım satım işlemlerinin yapıldığı mağazalarda genellikle satıcıların müşterilere karşı resmi bir hitap tarzı benimsediği söylenebilir. Örneğin, "Fransız bir konuşmacı, mağazalarda bir saygı işareti olarak gösterilen vous

kullanımı doğaldır." (Clyne, Norrby ve Warren, 2009: 107) diyerek bunun aslında müşteriye karşı bir saygı göstergesi olduğu için kullanılmasının normal olduğunu belirtir. Türkiye'de de genelde böyle bir kullanım geçerlidir. Elbette ki tüm dillerde az da olsa satıcıların 'sen' kullandığı da gözlemlenir fakat bunun üzerinde başka sosyal faktörler etkilidir. Örneğin erkek bir satıcı erkek ve aynı yaştaki bir müşteriye karşı 'sen' kullanabilir, bu kendisini yakın hissetmesi ile alakalıdır. Her zaman 'siz' hitabıyla olmasa da 'hanımefendi' ya da 'beyefendi' gibi unvanların kullanımıyla da satıcılar müşterilerine karşı saygılı bir hitapta bulunurlar. Bu bağlamda çalışılan iş yerinin nitelikleri hitabı da etkilemektedir. Daha resmi bir kurum ya da kuruluşta ise yukarıda değinildiği gibi resmi bir hitap gözlenmekte iken hizmet sektörüne ait iş yerlerinde daha samimi ve rahat bir hitap tarzı göze çarpmaktadır. Mağazalarda ise özellikle de satıcıların saygı gereği daha resmi bir hitap benimsediğini söyleyebiliriz. Bu bağlamda genellikle iş yerlerindeki hitaplarda statülerin ve hiyerarşinin hâkim olduğunu ya da sosyal mesafenin ve saygı unsurunun belirleyici olduğunu söyleyebiliriz.

Sonuç olarak; insan ilişkilerinin çeşitliliği hitap tarzlarını da çeşitlendirmiştir diyebiliriz. İnsanlar hitap etmek için isim kullanımı, zamir kullanımı, unvan kullanımı gibi birbirinden farklı yollar tercih edebilirler. Bu tercihlerini etkileyen ve çeşitlendiren ise insanlar arasındaki yaş ve cinsiyet farklılıkları, statüler, sosyal mesafenin az veya çok olması, hitabın yapıldığı ortam ve bireyin tercihleri gibi faktörlerdir. Konuşanın muhatabına olan hitabını bu faktörlerden biri ya da birkaçı etkileyebilir. Hitap ederken, muhatabın yaşı konuşandan daha büyükse genellikle daha resmi bir hitap tarzı benimsenir. Aynı yaşta veya daha küçükse daha samimi bir şekilde hitap edilebilir. Yine cinsiyet kadın ise resmi hitap tercihi artacaktır. Örneğin, bir erkek konuşanın, kadın muhatabına erkek muhatabına göre daha resmi yaklaştığı söylenebilir. Bunların yanında, statüsü konuşandan üst olan birisine hitap etmek daha ciddiyet gerektiriyorken aynı seviyede ve alt olan birisine daha gayrı resmi bir konuşma yapmak mümkündür. Tüm bu bahsedilenler genel kabullerdir ama tüm hitaplar bu kadar da net değildir. Örneğin, aile içinde yaşlı biri de olsa 'sen' kullanımı daha yaygındır ve yaşlılara olan hitap tarzı aile için farklılık gösterir. Statüsü üst olan birisine 'siz' diye hitap etmek daha kabul görür ama kimi iş yerlerinde ve çalışanlar arasındaki dinamiklere bağlı olarak herkes için 'sen' kullanımı da yaygın olabilir. Dahası, bireyin hisleri ve mantığı ile aldığı kararlar da

hitapları tamamen değiştirebilir ve benzer durumlarda farklı kullanımlar ortaya çıkarabilir. Bunun haricinde, yukarıda Almanca, Fransızca, İsveççe, İngilizce ve Türkçe dillerinden verilen örnekler incelendiğinde toplumsal görüş ve değerlerin de hitapları şekillendirmede etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bu duruma İsveççe konuşanların toplumun eşitlik algısından dolayı sürekli gayrı resmi hitaba yönelmesi örnek olabilir. Özetle, bir muhataba hitap etmenin gerek dilbilgisel gösterimler gerek de sözcükler ifadelerden oluşan çok fazla yolu vardır. İnsan ilişkilerinin çeşitliliği, toplumsal değerler ve bireysel farklılıklar gibi sebeplerle bu hitap formları farklılaşmaktadır ve dahası toplumdan topluma da çeşitlilik göstermektedir.

1.4. SESLENME VE SAYGI İFADELERİ ARASINDAKİ İLİŞKİ

Dil, iletişimimizi sağlayan en önemli araçtır ama sadece iletişim kurmamızı sağlamakla kalmaz, konuşulduğu toplumun kültürel özelliklerini de taşır ve gösterir. Dilin en önemli görevlerinden birisi de yaşadığı toplumun en önemli kültür taşıyıcısı olmasıdır. Kültür ile dil arasındaki ilişki üzerine yapılan birçok çalışma gösterir ki bir toplumun dili o toplumun kültürel ve toplumsal değerlerini taşımaktadır. Yukarıda da bahsedildiği gibi dil sadece belli kurallar bütününden oluşmuş olsaydı her dilin kuralları olur ve o kurallar öğrenilince de dil öğrenilmiş olurdu. Fakat dil belli kurallara sahip olmasının yanında konuşulduğu toplumun değerlerinden de etkilenen bir yapıdır. Bu sebepledir ki benzer durumların dilde ifade ediliş şekli her dil için farklıdır. Aynı dilin konuşulduğu farklı ülkelerde bile dilin zamanla çeşitlendiği gözlemlenebilir. Bu, dillerin konuşulduğu toplumdan ve değerlerinden etkilendiğinin göstergesidir. Bu bağlamda dil ile ilgili yapılan çalışmalarda sosyoloji biliminden faydalanma ihtiyacı doğmuş ve bu bağlamda sosyolinguistik (toplumdilbilim) alanının ortaya çıktığından yukarıda bahsedilmiştir.

Hitap konusu ise sosyoloji biliminden faydalanarak açıklanmaya en müsait alanlardan birisidir. Yukarıda hitapta görülen farklılıklardan ve bu farklılıkların neyden kaynaklanabileceğinden bahsedilmiştir. Bir dil, konuşulduğu toplumda bile farklı değişkenlerden farklı şekillerde etkilenip toplum içerisinde çeşitleniyorsa her bir dilin de hitap konusunda birbirinden farklı bir yol izleyeceği muhakkaktır. Hitap konusunda bunca farklılığın sebebi, konuşanın muhatabına karşı kullandığı hitap formlarının aslında toplum hakkında ve bireylerin ilişkileri konusunda önemli mesajlar taşıyor olmasıdır. Demirci'nin (2006: 39) bahsetmiş olduğu gibi "Dünyada birçok dil, konuşanın (hitap eden), dinleyenin (muhatap) ve kendinden bahsedilen

kişinin toplumsal statülerine göre farklı dilbilgisel yapıların zıtlığından faydalanarak mütevazılık, nezaket, sevgi, saygı ve tanzim ifadeleri ortaya çıkarmıştır." Bu doğrultuda söylenebilir ki hitaplar aynı zamanda bireyler arasındaki ve toplumdaki saygı ve nezaketin göstergesi olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Dünyada birçok toplum, onu oluşturan insanlarca kabul görmüş ve değer verilen saygı ifadelerine sahiptir. Basit haliyle insanlar arasındaki iletişimi sağlamak gibi bir görevi olan dilin bunun ötesine geçerek toplumsal özellikleri yansıtan ve kültürel değerleri taşıyan bir yapı haline gelmesi sebebi ile bu saygı ifadeleri toplumların dillerinde de kendilerini göstermektedir. Gerek belirli sözcüklerin kullanımı gerekse dilbilgisel çeşitliliklerle saygı kullanımları dilde kendine yer bulmaktadır. Konuşurken, konuşan ve muhatabın arasındaki saygıyı gösteren ise birbirlerine nasıl hitap ettikleri veya hangi hitap formlarını seçtikleridir. Bu bağlamda, hitap formlarının aynı zamanda bir saygı ve nezaket göstergesi olduğunu da belirtmek gerekir. Saygı, genellikle bir kişiye nasıl hitap edeceğimizi belirleyen faktörlerin en önemlilerinden biridir. Her dilde saygının gösterilmesi farklı şekillerdedir fakat genellikle dilde saygıyı göstermenin bir yolu hitap formları olduğundan hitaplar da saygı çerçevesinde şekillenip farklılaşmaktadır. 'Kimlerle daha saygılı konuşulmalı?' ya da 'Nasıl bir saygı ifadesi kullanılmalı?' sorularının yanıtı aslında konuşmalarımız içindeki hitap formları üzerinde belirleyicidir. Demirci'nin (2006: 39) belirttiği gibi "Bir dildeki saygı ifadeleri o dilin konuşulduğu toplumda hitap eden ile muhatabın toplum içerisindeki veya birbirleri karşısındaki konumlarını belirler. Bu konumu ortaya çıkaran sebepler arasında yaş, cinsiyet, makam-mevki, bilgi/ okumuşluk seviyesi, konuşma ortamının resmiliği, şehirden veya kırsaldan geliyor olma (bölge), toplumsal olarak doğumla gelen ve sonradan değiştirilemeyen bazı statüler gibi etmenler bulunmaktadır." Tüm bu etmenler konuşmacı ve muhatap arasındaki saygıyı belirlediği ve gösterdiği için hitap yapılarını da bu yönde şekillendirmektedir. Yazının bu kısmında yukarıda da açıklanmış olan sosyal değişkenlerin sebep olduğu hitap farklılıkları ve saygı arasındaki ilişki ile hitaplarda saygı gösterimlerinin nasıl sağlandığı incelenecektir.

Genel olarak çoğu dilde saygınlığın en çok karşılaşılan ifade edilişi zamirler ile olmaktadır. Birçok dilde 2. teklik kişi zamiri olan 'sen' yerine saygı duyulan birine hitap edildiğinde ya tek bir kişi de olsa 2. çokluk kişi zamiri olan 'siz' kullanılır ya da saygı ile hitap edildiğini gösteren farklı bir zamir belirlenmiştir. Yukarıdaki tabloda dört dildeki 2. teklik ve çokluk kişi zamirleri gösterilmiştir.

Örneğin, Türkçe ve Fransızca bu konuda benzerlik göstererek 2. çokluk zamirini hem teklik hem de çokluk durumunda saygı ifadesini gösteren zamir olarak kullanmaktadır. Almanca ise 2. teklik (Du) ve 2. çokluk (İhr) zamirlerine ek olarak saygı gösteren bir zamir olarak iki durumda da ortak kullanılmak üzere ayrı bir zamir (Sie) belirlemiştir. Bu üç dil için özellikle belirtmek gerekirse zamir kullanımları doğrultusunda isim ve fiillere gelen ekler de şekillenecek ve saygı ifadesi hitap edilen cümlenin tamamında kendini gösterecektir. İsveççe ise bunlardan tamamen farklı olarak zamir kullanımlarına saygı ifadesi gösterme görevini yüklememiş, samimi ve resmi tüm hitaplarda olması gereken zamirleri kullanmaya devam etmiştir. Belirtildiği gibi dillerdeki saygı gösterimini şekillendiren toplumun görüşleri ve kültürel değerlerdir. İsveç'in bu durumunun sebebi toplumda böyle bir saygı gösterimine ihtiyaç duyulmaması ve gerek görülmemesidir. İsveççede toplumun görüşleri değişince dil de beraberinde değişmiştir. Yine İngilizcede de 'you' zamiri hem 2. teklik hem de 2. çokluk kişi zamiri olarak kullanılmakta ve saygı ifade ettiğinde de değişmemektedir.

Saygı ifadesinin gösterimi için özellikle 2. teklik kişi zamirinin farklı kullanılmasına çoğu dilde rastlasa da saygı gösteriminin tek yolu elbette sadece zamir kullanımı ile olmamaktadır. Hitaplarda kullanılan sözcük seçimleri ile de saygı muhataba gösterilebilir. İngilizceyi ele alacak olursak saygı ifade eden herhangi bir zamire sahip değillerdir fakat sıkça isimlerin önüne koyulan Ms. ya da Mr. gibi saygı kelimelerini hitaplarda muhatabın ismi veya genelde soyismi önünde kullanarak konuşan, muhatabına karşı saygısını göstermiş olmaktadır. İngilizcede soyisim ile seslenme yaygın olduğundan genelde soyisimle birlikte kullanılmaktadır. Türkçede ise saygı sözcüğünün eğer biliniyorsa isim ile kullanılması yaygındır ve ismin arkasına eklenir. Özetle, yukarıda da söylendiği gibi bu tür kelimeler birçok dilde karşılaşılan saygı sözcükleridir. Özellikle muhataba karşı duyulan nezaketi ve saygıyı gösterme amacıyla birçok dilde hitaplarda sıkça kullanılmaktadırlar.

Direkt muhataba isim ile hitap etmek de mümkündür ama eğer muhatap saygı gösterilmesi gereken biri ise isim ile seslenmek çoğu kez saygısızlık olarak kabul edilebilir veya hoş karşılanmayabilir. Çünkü hitap edilen ve eden arasındaki saygı ilişkisini gösteren statü, yaş, yakınlık farklılıklarıdır ve aralarında bu farklılıkların var olduğu insanlar hitap ederken saygılı olmaya dikkat edeceklerdir. Bu sebeple saygı başlığı altında tek başına isim ile seslenmeyi almak pek doğru olmayabilir. Bu bağlamda takma isim ya da lakap gibi kullanımlar da kesinlikle saygı içerikli hitap

şekilleri değildir. Birbirlerine yalnızca isim veya bir takma isimle seslenen kişiler arasında saygı gösterilmesini gerektiren bir statü veya yaş gibi bir farklılık yoktur hatta aralarında güçlü bir yakınlık ve samimiyet vardır. Bunun dışında insanlar hitaplarında unvanlar da kullanabilirler. Unvan kullanımı ise konuşmacılar arasındaki saygı ile alakalıdır. Çünkü unvanlar; kişinin mesleği, uzmanlık alanı ve statüsü ile alakalı olduklarından ve konuşmacılar arasındaki statünün ise konuşan ve muhatap arasında bir saygı etkileşimine sebep olduğu düşünülürse bir unvan ile hitap etmenin saygı ve nezaketin göstergesi olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin, hastanın 'Doktor Ahmet Bey' diye hitap ederken özellikle mesleği ile alakalı bir unvan kullanması, ona işi gereği duyduğu saygının ve aralarındaki statü farkının belirtilmesi açısından bir gösterge niteliğindedir. Bir hasta olarak yakınlıktan ziyade minnet ve saygı duyduğu doktoruna bu saygıyı net bir şekilde gösterebilmek adına hitabının sonuna bir de saygı sözcüğü eklemiştir.

Bu noktada belirtilebilir ki "Nezaketi etkileyen sosyal olgulardan biri ve en önemlisi saygınlıktır. İnsanlar belli ölçülerde saygınlığa sahiptirler. Bu saygınlıkları onların davranışlarına veya sahip olduklarına bağlı olarak artabilir, azalabilir veya aynı kalabilir." (Yaylagül, 2005: 153) Saygınlığı belirten ifadelerin aslında bir nezaket ifadesi olduğunu söylemek muhtemeldir ama tüm nezaket ifadeleri saygınlığa işaret etmez. Saygı konusunda esas olan, birisinin bir özelliği ya da durumuyla -bu statü, yaş, yakınlık veya kutsallık olabilir- diğerinden daha üstün olmasıdır ve bu durumda karşısındaki kişinin ona daha dikkatli ve ölçülü davranması halidir. Fakat nezaket için illa bir üstün olma durumu söz konusu değildir. Aynı seviyede sosyal değişkenlere sahip olunsa bile hitap ederken yine nezaket gösterilebilir ve bu çerçevede samimi bir diyalog kurulabilir. Bu sebeple belirtilmelidir ki yazıda esas olan saygı gösterimi ve saygınlıktır; nezaket sözcüğü ile de bu saygınlık sonucunda ortaya çıkan davranış ve hitap halinden bahsedilmektedir. Aşağıda ise saygınlık seviyesinin artış ve azalışında etkili olan faktörler ile bunun sonucunda kullanılan hitaplar açıklanacaktır.

Saygı ifadelerinin kullanımı ve saygınlığın gösterimi konusunda en belirleyici olan faktörlerden biri mesafedir. Konuşan ve muhatabın arasında belli bir sosyal mesafe varsa o konuşmada saygı ifadesi kullanımına daha çok önem verilecektir. Kişinin hayatında bir kere gördüğü birisine karşı uzun yıllardır tanıdığı insanlara davrandığı gibi davranması beklenemez. Nasıl ki davranışlarında bir farklılık oluyorsa konuşmasında ve o kişiye olan hitabında da değişiklikler görülecektir.

Aslında tanımadığımız bir insana karşı ya da bir sebeple aramızda sosyal mesafe bulunan kişilere karşı olan hitap şeklimizin ciddi ve resmi olduğu yukarıda açıklanmıştır. Burada, bu resmiyetin karşımızdaki kişiye duyduğumuz saygıdan ileri geldiğini söylemek gerekir. Aksine bu kişi gayet yakınlık kurduğumuz aramızda herhangi bir mesafe bulunmayan biri olsaydı yine bahsedildiği gibi konuşma sırasında daha samimi ve rahat bir hitap tarzı benimsenebilirdi. Bu yüzden aralarında sosyal mesafe bulunan konuşan ve muhatap arasındaki hitaplarda görülen resmiyetin saygıdan kaynaklandığını belirtebiliriz. Nihayetinde ya birbirlerini yeteri kadar tanımayan ve yakınlık hissetmeyen ya da aralarında statü kaynaklı mesafeler olan kişiler arasında saygılı olmak ve bunu konuşma şekline de yansıtmak gerekir.

Sosyal mesafelerin en önemli sebeplerinden biri statü farklılıklarıdır ve bu farklılıklar saygı ifadelerinin kullanımı için de en belirleyici olan faktörlerden biridir. Statü başlığı altında da açıklanmış olduğu gibi kurumlarda ve belli iş yerlerinde ast-üst ilişkisi ciddi biçimde göze çarpar ve buralarda çalışan insanların tutum ve davranışlarında bu ast-üst ilişkisi ciddi biçimde belirleyici olmaktadır. Haliyle bu durum kullanılan dile de yansımaktadır. İş yerlerinde genelde daha resmi bir konuşma hâkimdir. Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi çalışan, patron ya da kendisinden üstte olan birisine hitap edeceği zaman çoğunlukla resmi bir hitap tarzı benimser; daha çok 'siz' kullanımına yönelir. Oysaki muhatabının ona vereceği karşılık kendisinden alt seviyede olduğu için daha gayrı resmi bir cevaptır; 'sen' diye sorun etmeden hitap edebilir. Aslında bu durum saygı göstergesidir. İnsanlar kendilerinden statü olarak üstte olan birisine karşı saygılı davranmaktadır. Kimi zaman hiçbir samimiyet ve paylaşımı olmayan kişilere bile statüleri kendilerinden üst olduğunda saygı ile hitap etmeleri gerekir. Çünkü toplumda kabul edilmiş ve yapılması beklenen davranışlar bunu gerektirir. Örneğin, İsveç'te böyle bir zorunluluk yoktur; İsveç'in toplumsal kabulleri ve doğruları böyle bir saygı ifadesini gerekli bulmamaktadır ve onlar için saygı formlarına uymaksızın bir üste hitap etmek problem değildir çünkü onlar için saygı gösterilmesi gereken bir durum yoktur. Fakat bu Türkiye'de yaşayanlar için pek mümkün değildir. Sadece iş yeri değil statü bizde her ortam için belirleyicidir. Örneğin, okulda ya da üniversitede bir öğrencinin öğretmenine normal bir şekilde 'sen' şeklinde hitap etmesi pek karşılaşılmış ve kabul edilebilir değildir. 'Siz' şeklinde hitap etmemizin altında yatan sebep ise bizden daha yetkin olan ve bizi yetiştiren öğretmenimize karşı duyduğumuz saygıdır. Bunun dışında doğuştan getiriler statüler de vardır. Türkiye'de bugün yok ama Avrupa'da

bazı ülkelerde kraliyet ailesi hala varlığını korumakta. Bu ailenin mensupları doğuştan ve kan ile sahip oldukları statüler ile dünyaya gelirler ve ülke içinde, diğer insanlardan daha üstte görülmektedirler. Ülkedeki tüm insanlardan da ciddi bir saygı görmektedirler.

İş arkadaşları arasındaki hitaplara veya statü farkı olmayan kişilerin aralarındaki diyaloglara bakıldığında herhangi bir saygı ifadesi olabilecek kullanımlar yoktur. Yukarıda da belirttiğimiz gibi onların arasında daha samimi ve yakın bir ilişki, dolayısıyla hitap söz konusudur. Bu bağlamda şu da söylenmeli ki arkadaşlar ya da statü farkı olmayan insanlar birbirlerine saygı duymuyor demek doğru değildir. Yukarıda bahsedildiği gibi saygı daha çok üstte bulunan kişiye hissedilen bir durumdur, aynı seviyede olduğumuz insanlara ise nezaket göstermemiz söz konusudur. Yukarıda verilen tablodan hatırlayacak olursak, arkadaşlar arasında da birbirleri ile resmi bir şekilde konuşanlar vardır ama bunun sebebi bir şekilde, tanışık olmama ya da bireysel sebepler gibi, aralarında oluşmuş olan sosyal mesafedir ki sosyal mesafenin de beraberinde saygı ifadelerini getirdiğinden bahsedilmiştir. Yine iş yerlerinde kendilerine göre üst statüdeki insanlar ile samimi konuşanlar da bulunmaktadır. Bunun sebebi ise çalışanlar arasına oluşturulmuş olan herkesin eşit olduğu ve kimsenin ast-üst ilişkisi dâhiline olmadığı algısıdır. Aslında statülerden kaynaklanan, ‘siz’ kullanımı gibi resmi kullanım örneklerinin sebebi tamamen üst olana gösterilmek istenen saygının hitaplarımıza yansımasıdır. Çünkü insanlar, toplumsal olarak da bu doğrulara sahipse, kendinden üst ve yetkin gördüğü kişilere -bir mevki sahibi olmuş kişiler, daha bilgili olduğu düşünülen veya eğitim seviyesi yüksek kişiler gibi- saygı gösterme ihtiyacı hissederler ve bu saygıyı iletişim sırasında resmi bir hitap şekli seçerek gösterirler. Sonuç olarak, statülerin sebep olduğu resmi hitapların birçoğu aslında o kişiye duyulan saygının da göstergesi ve gereğidir diyebiliriz. Eğer kişilerin aralarında statü farkı yoksa ya da bu fark hissedilmiyorsa resmi hitap tarzına ve haliyle saygı ifadesi kullanımına gerek duyulmaz.

Saygı ifadelerinin kullanımını etkileyen diğer bir faktör yaştır. Hitapları etkileyen sosyal değişkenlerden bahsedilirken yaş faktörü de yukarıda açıklanmıştır. Orada bahsedildiği üzere genellikle toplumlarda yaşlı insanlara karşı bir hürmet vardır. Özellikle Türk toplumuna gerek yaşam tecrübeleri gerek de kültür olarak ailenin büyüğü, atası olması sebebi ile yaşlılara ya da aile büyüklerine fazlaca önem verilir. Bu sebeple yaşlılara karşı olan hitaplarda yine bu saygı kendini

göstermektedir. Yukarıda belirtilmiş olduğu üzere yaşı büyük olan insanlara karşı daha resmi bir hitap tarzı vardır. Tabloda Türkçe değil de başka dilleri konuşanlar arasındaki istatistiklerde de yaş değişkeninin hitabı ciddi ölçüde değiştirdiği, tüm toplumlarda yaşlılara karşı daha resmi ve dolayısıyla saygılı bir hitap tarzı kullanıldığı görülmüştür. Daha önce hiç tanışılmamış bir kişi ile karşılaşıldığında ve hitap edenden daha yaşlı ise direkt olarak hitap cümlesini belirlemede saygı faktörü etkili olmaktadır. Bu durum aile içinde biraz daha farklıdır. Aile içinde anne-babaya ya da büyükanne-büyükbabaya karşı daha samimi bir dil kullanılmakta olup 'sen' hitabı ile karşılaşılmaktadır. Bunun sebebi aile büyüğüne karşı saygısızlıktan dolayı değil de yakınlıktır. İnsanların arasındaki sosyal mesafenin beraberinde saygı ifadelerini getirdiğini söylemek mümkündür. Mesafe azaldıkça saygıyı hitaplarda da dile getirme ve muhataba yansıtma durumu ortadan kalkmaktadır ve yerini nezakete bırakmaktadır. Yine büyüklere karşı saygı duyulur fakat bunu tüm konuşmalarda muhataba yansıtma gereği, aile içinde sınırların kalkıp yerini samimiyete bırakması sebebiyle göz ardı edilebilmektedir. Bu konuda bölgesel farklılıklar da etkilidir. Aslında bu durum da bugünkü genel aile yapısına bağlı olarak böyle açıklanabilir. Daha kırsal kesimde yaşayan geleneksel ailelerde aile bireyleri arasında daha resmi bir ilişki vardır ve aile büyüklerine karşı daha resmi ve saygılı bir hitap beklenir. Bu sebeple bu ailelerde saygıyı da gösterme amacıyla 'siz' şeklinde hitaplarla daha çok karşılaşılabilir. Sonuç olarak, birçok toplumda diğer yaş gruplarına göre yaşlılara karşı özel bir tutum olduğu, kıymet verildiği ve saygı gösterildiği söylenebilir. Aile içinde büyüklere olan hitaplarda farklılıklar olabilir ama bu da saygısızlık değil de daha çok yakınlık, aile bireylerinin paylaşımları ve sosyolojik olarak aile tipi farkından kaynaklanan bir durumdur.

Saygı ifadesi kullanımının sebeplerinden birisi de cinsiyet durumudur. Hitap edilecek kişinin kadın ya da erkek olması hitabın nasıl olacağını etkileyecektir. Bu hitabın saygı içeren bir hitap olup olmayacağı da yine muhatabın cinsiyetine göre değişmektedir. Yukarıdaki 'yaş' başlığı altında verilen tablodaki değişkenlerden birisi de muhatabın cinsiyetidir ve o tabloya göre muhatap kadın olduğunda, erkeklere oranla hitap edilme yüzdesinin daha yüksek olduğunu görebiliyoruz. Aslında kadınlara gösterilen saygı bir anlamda toplumun kadına bakış açısı ile alakalıdır. Eğer toplumda kadınlara karşı bir saygı algısı oluşmuşsa insanların bu konuda daha özenli ve saygılı davrandığını söylemek mümkündür. Fakat daha ataerkil ve gelişmemiş bir toplumda kadınlara karşı yaklaşım erkeklere olan

yaklaşımdan daha değersiz olduğu için hitapları da buna göre olacaktır. Bununla beraber Yang (2010: 744) makalesinde "Amerikan toplumunda kadınlara, yaşı ve statüsü ne olursa olsun, sürekli tatlı sözler ya da sevgi sözcükleri kullanıldığını bunun da kadınların erkeklere göre daha az saygı gördüğünün bir göstergesi olduğunu söylemektedir. Devamında yapılan araştırmada kadın profesörlere, özellikle 26-33 yaş arasında olanlara, erkeklerden çok daha fazla ilk isimle hitap edildiğini söylemiştir. Ona göre bunun sebebi erkekler birbirlerine daha rahat ifadelerle hitap edebiliyorlar fakat kadınlara bu ifadeleri kullanamadıkları için onlara ya sevgi sözcükleri veya ilk isimlerini kullanarak ya da hiçbir hitap sözcüğü kullanmadan konuşmayı tercih ediyorlar." Bu sonucun, özellikle Amerikan toplumu üzerinde yapılan araştırmalarda böyle çıktığını belirtmek gerekir. Kadınlara ve erkeklere saygı duyulması ve bunun hitapta kendini göstermesi yine toplumun fikirlerinin yansıması şeklinde ortaya çıkacaktır. Amerikan toplumunda kadınlara illaki sevgi sözcüğü ya da ismi ile hitap etmek yerine daha saygı ve ciddiyet içeren bir hitap şekli ile seslenmek de tercih edilebilirdi ama bunun yerine daha samimi ve rahat hitap tarzlarına yönelmek tercih edilmiştir. Sonuç olarak, genellikle kadınlara karşı yapılan hitapların ki özellikle de resmi bir ortamlarda ya da ilk kez karşılaşılan bir kadına hitap edilirken daha resmi bir hitap tarzı benimsendiği, saygıyı göstermek için 'siz' ve saygı sözcükleri kullanımına başvurulduğu söylenebilir. Fakat yine de bu saygı gösterme ve bu doğrultuda bir hitap kullanma durumunun çoğu kez toplumun kadına bakışı ve bu konuda nasıl bir değerlendirme yaptığı ile ilgili olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak hitap şekillerinin yalnızca hitap etmek için kullanılmadığını, aslında sosyolojik birçok durumunda göstergesi olduğunu söyleyebiliriz. Birine hitap edildiğinde beraberinde muhataba çeşitli mesajlar verilir; saygı, resmiyet ya da samimiyet anlamı taşıyabilirler. Hitaplarda saygı nasıl gösterilir, hangi durumlarda daha çok tercih edilir diye baktığımızda en çok statü farklılıkları içeren durumlarda hitapları etkilediğini söylemek mümkündür. Daha genel bakacak olursak hitap eden ve edilen arasındaki mesafe belirleyicidir. Statü aslında sosyal mesafeye sebep olan önemli bir etkendir. Konuşanlar arasındaki mesafe resmiyete ve dolayısıyla daha saygılı bir hitaba yol açar. Yakınlık ise aksine daha rahat ve samimi, saygı ifadelerine gerek görülmeyen bir hitap tarzına neden olur. Burada bahsettiğimiz saygı kavramının; bizden yaşça büyük, statüce üst ya da bir anlamda kendimizden üst gördüğümüz insanlar için kullandığımız tutum ve davranışları karşıladığını söylemek gerekir. Saygı göstermemiz gerektiğini düşündüğümüz durumlar ise genelde toplum

tarafından kabul görmüş düşünceler ile belirlenir. Toplumun değerleri ve doğruları kime saygı gösterilmesi ve nasıl gösterilmesi konusunda bireylere rehberdir ve bireyler tüm davranış ve tutumlarını bu doğrultuda şekillendirir. Haliyle konuşma ve daha özel olarak hitap tarzlarının seçimi ve bu hitaplarda saygının gösterimi konusunda da bu toplumsal değerlendirmeler kendini göstermektedir.

2. BÖLÜM:
ESKİ TÜRKÇEDE SESLENME İFADELERİ

Buraya kadar yazı boyunca ele alınacak olan hitap konusunun öncelikle dilbilim ve toplumdilbilim ile ilişkisine ve neden bu çalışma alanları içinde incelendiğine değinilmiştir. Sonrasında 'Hitap nedir ya da ne değildir, sınırları nelerdir?' sorularına cevap arandıktan sonra hitap konusunun sosyal katmanlarla olan ilişkisi ve sosyal değişkenlerden nasıl etkilendiği ele alınıp incelenmeye çalışılmıştır. Bunların yanında hitapların sosyolojik bir konu olarak saygı ifadesinin gösteriminde de önemli bir rol oynadıkları ve buna bağlı olarak çeşitlilik gösterdikleri belirtilmiştir. Burada hitap konusu için yaptığımız açıklamalar modern dillerden alınan -Türkçe, İngilizce, Fransızca, Almanca ve İsveççe gibi- örneklerle desteklenmiş ve açıklamalara rehber olarak da günümüzde yapılan dilbilim çalışmaları seçilmiştir. Bahsedildiği gibi bugün dünyada birçok dil konuşulmaktadır ve bu konuşulan dillerin hepsinde hitap konusu ile karşılaşılmakta ve neredeyse hepsinde de farklı sosyal değişkenlere bağlı olarak hitapların çeşitlendiği gözlenmektedir. Bu durum sadece bugün konuşulan modern dillerde değil eski dillerde de gözlemlenmektedir. Günümüzde konuşuru olan ya da olmayan, bilinen ya da bilinmeyen birçok dilde insanların birbirine hitap etme durumu ve seslenme farklılıkları ile karşılaşmak muhtemeldir. Bugün yapılan dilbilim çalışmalarında kendine yer edinmiş hitap konusunun sadece modern dilleri etkilemediğini söylemek gerekir. Yazının bu kısmında yukarıda modern dillerden ve bugün yapılan dilbilim çalışmalarından hareketle açıklanmış olan hitap konusunun Eski Türkçede nasıl karşımıza çıktığı, bu döneme ait metinlerde bulunan hitap şekilleri ve buralardan alınan örnekler üzerinden açıklanmaya çalışılacaktır. Bu inceleme sırasında değerlendirmeyi kolaylaştırmak adına seslenmeler; dilbilgisel, sözcüksel ve edimbilimsel seslenme olarak üç başlık altında incelenecek ve metinlerden örneklendirilecektir.

Bu incelemeye başlamadan önce Eski Türkçeden de bahsetmek gerekir. Eski Türkçe dönemi Türkçenin 7. ve 14. yüzyıllar arasındaki dönemini kapsamaktadır. 552 yılında Türkler, Bumin Kagan önderliğinde Ötüken'i başkent yaparak Köktürk Devletini kurmuşlardır ve bu devlet 630 yıkılında yıkılınca Türkler 680 yılına kadar

Çin egemenliğinde yaşamışlardır. 680 yılında ise Çin'e başkaldırıp II. Köktürk Devletini kurmuşlardır. 744 yılına kadar varlığını sürdüren bu devlet zamanında devleti yönetenler taş ve kayalar üzerine yazı yazdırdılar ve yazıt diktirdiler. Bugün bildiğimiz Köl Tigin, Bilge Kagan ve vezir Tonyukuk adına dikilen Köktürk Yazıtları bu dönemden kalmıştır. Köktürk Yazıtları bilinen en eski Türkçe yazıtlardır ve bu dönemden kalma başka metinler de bulunmuştur. Bu dönemden başlayıp 840 yılında Orhun Uygur Kağanlığı yıkılana kadar taşa yazılan birçok metin bulunmuştur. Bu dönemde bulunan metinlerin genelde Köktürk alfabesi ya da diğer bir deyişle Runik alfabe ile yazılığını söylemek mümkündür. 840 yılında Kırgızlar bu devleti yıktıktan sonra Türkler Ötüken bölgesini terk edip Tarım Havzasına göçmüşlerdir. Burada Eski Uygurca denilen yeni bir yazı dili ortaya çıkmıştır. Uygurların Maniheizm ve Budizmi kabulleri ile birlikte farklı alfabeler ile kâğıda yazdıkları metinler de Eski Türkçe dönemine dâhildir. Bu metinler genelde dini konularda yazılmakta, insanlara yeni kabul edilen bu dinleri öğretmek ve bu dinler hakkında bilgi verme amacı taşımaktadır. Bunun dışında din dışı konularda da yazılmış metinler bulunmaktadır. Köktürkçe ve Eski Uygurca ile beraber Eski Türkçe içine alabileceğimiz diğer dönem ise Karahanlıcadır. 840 yılında Uygurlar Tarım Havzasına göçerken bir kısım da Kaşgar bölgesine göçer ve burada Karahanlıca ortaya çıkar. Kaşgar bölgesinde İslamiyet'in kabulü ile birlikte İslami nitelikli metinler yazılmaya başlanmıştır. Eski Türkçe içerisinde her döneme ait metinler farklı içeriklerde ve farklı dinlerin etkisi altında yazılmış olsa da dil özellikleri bakımından bu metinler birbiri ile tutarlılık ve devamlılık göstermektedir. Aşağıda Eski Türkçede kullanılan hitap tarzları üzerine yapılacak incelemelerde aslında Köktürkçe ve Eski Uygurcaya odaklanılacak ve örnekler ise yine Köktürkçe ve Uygurca yazılmış metinlerden seçilecektir. Bu bağlamda Eski Türkçede değil de Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesinde kullanılan seslenme ve hitap formları üzerinde dilbilgisel ve semantik bir inceleme yapılacağını söylemek daha doğrudur.

Eski Uygur Türkçesi ve Köktürkçede de her dilde olduğu gibi konuşurların birbirlerine seslenmek için kullandıkları belli hitap formları vardır. Bu formlar, dilin kendi dinamikleri ve toplumsal değişkenler doğrultusunda oluşturulmuş, çeşitlenmiş ve konuşurlarınca kullanılmıştır. Konuşurların birbirlerine hitap ederken nasıl bir yol izledikleri ve hangi formları kullandıkları, hitap ederken muhataba olan saygı ve nezaket durumunu ya da aksi duyguları nasıl yansıttıkları Köktürkçe ve Uygurca için de mühim ve çeşitlidir. Bu dillerde, birine seslenmek için kullanılan ve yerine göre

muhataba aktarılmak istenen duygulara da aracılık eden dilbilgisel, sözcüksel ve anlambilimsel hitap yapıları aşağıda sırası ile incelenecektir.

2.1. DİLBİLGİSEL SESLENME

2.1.1.İyelik Ekli Seslenme Yapıları

İyelik ekleri, "adın karşıladığı, nesnenin kime veya neye ait olduğunu bildiren, sahiplik gösteren ve adlar ile adlar arasında bağlantı kuran eklerdir. Dolayısıyla getirildikleri adların dışında fakat o adlara ait olan, o adların malı sayılan nesneleri şahıs olarak gösteren eklerdir." (Korkmaz, 2017: 276) Tanımdan da anlaşılacağı üzere iyelik eklerinin ilk akla gelen ve en bilinen görevi aitlik ve sahiplik bildirmesidir ve bunu isimlerin sonuna eklenerek zamirlerin yerini tutarak yapmaktadırlar. Bu doğrultuda, Türkçede ve Eski Türkçede kişi zamiri kadar iyelik ekinin bulunduğunu söylemek mümkündür. Eski Türkçedeki iyelik ekleri aşağıda verilmiştir[2]:

Teklik 1. Şahıs: +(X)m

Teklik 2. Şahıs: +(X)ŋ ~ +(X)g

Teklik 3. Şahıs: +(s)I(n+)

Çokluk 1. Şahıs: +(X)mXz

Çokluk 2. Şahıs: +(X)ŋXz~ +(X)gXz, +(X)ŋXzlAr

Çokluk 3. Şahıs: +(s)I(n+), +lArI(n+)

Bu ekler şahıslara bağlı olarak eklendiği kelimelerde sahiplik gösterir fakat iyelik eklerinin dilimizdeki tek görevi aitlik ve sahiplik bildirmek değildir. Bu ekler sözcükler arasında farklı anlam ilişkileri kurabilmekte ve cümlede farklı görevlerde bulunabilmektedir. Örneğin,"…teklik birinci kişiyi işaretleyen iyelik ekinin "saygı", çokluk ikinci kişiyi işaretleyen iyelik ekinin daha çok "nezaket" ama aynı zamanda "saygı", üçüncü kişiyi işaretleyen iyelik eklerinin ise yine "karşıtlık ile birliktelik", "seçme" ve "saygı" anlam alanlarını ifade ettiği söylenebilir." (Ağca, 2020) Bu bağlamda tüm iyelik eklerinin görevlerinin ortak olmadığını ve bazı iyelik eklerinin bir görevinin de eklendiği kelimeye saygı ve nezaket anlamı katmak olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla saygı ve nezaket anlamı ifade etmesi beklenen hitaplarda ise bunlardan birini almış, uygun iyelik ekli sözcüklerin seslenme amacı ile kullanılması muhtemeldir.

[2] İyelik eklerinin gösterimi ile ilgili olarak Marcel Erdal'ın *A Gramer of Old Turkic* kitabından faydalanılmıştır.

Öncelikle teklik ve çokluk 1. Şahıs ekini alan bazı kelimelere odaklanacak olursak bunların hitaplarda kullanıldığını, saygı ve sevgi ifadesini de beraberine taşıdığını söyleyebiliriz. Zeynep Korkmaz (2018: 39) "Unvan ve hitap olarak kullanılan, 1. şah. iyelik eki almış bazı kelimelerde, bahis konusu ekler, artık kendilerinin o kelimeler içindeki ilk görevlerini kaybetmiş olup, sevgi ve hitap nüansları sağlıyacak şekilde kaynaşmaya uğramış görünüyor." şeklinde bu durumu açıklamış ve bu durumu ek kalıplaşması olarak adlandırmıştır. Günümüz Türkçesi için konuşursak "Oğlum" veya "Kızım" kelimesini kullanan bir kişi farklı bağlamlarda bu sözcükleri kullanabilir. Kendisinin annelik ettiği, evlatları olan kişilerden bahsederken bu kelimeyi kullanabilir ve sondaki *'+(X)m'* eki bu durumda aidiyet ve sahiplik anlamı taşıyacaktır. Fakat bu sözcükleri çocuklarına seslenmek için ya da kendi oğlu ya da kızı yaşında birisine hitap ederken veya seslenirken de kullanmış olabilir. Kendi çocuklarına seslendiğine bu ek sevgi anlamı taşıyorken, başka birisine bu sözcüklerle seslenmek onları kendi çocuğu gibi gördüğünü ve böyle bir sevgi ve nezaket ile yaklaştığının ifadesini barındırmaktadır ve bu ekin kullanımı ile birlikte hitap sırasında da bu duygular muhataba yansıtılmıştır.

Eski Türkçede de bugün olduğu gibi teklik ve çokluk birinci şahıs iyelik eki saygı ve nezaket ifadesi taşır ayrıca da hitaplarda sıkça kullanılır. Hitaplarda kullanılacak kelimelerin konuşan ve muhatap arasındaki ilişkiye bağlı olarak belirlendiği, onların aralarındaki sosyal mesafe ve statünün birbirleri karşısında ast-üst olma durumları üzerinde etkili olduğu açıklanmıştır. Bu bağlamda, iyelik eklerinin genelde statüsel olarak üstte bulunan birine hitap ederken, ona olan saygıyı ifade etme amacıyla kullanıldığını söylemek mümkündür. Üst katmanda bulunan kişinin ismine, unvanına ya da kişi için kullanılabilecek bir sıfata eklenen iyelik eki tümüyle sahiplenmeye yoluyla bağlılığa dayalı bir saygınlık meydana getirmektedir. (Ağca, 2020) Eski Türkçe metinlerde statüsel olarak üst olan birine karşı sıkça kullanılan teklik birinci şahıs iyelik eki özellikle de *teŋri, kagan* gibi kelimelere, seslenilecek kişi için kullanılabilecek sıfatlara ya da anne, baba, ogul gibi akrabalık isimlerine gelebilir. Yaylagül (2005: 155) bu durumu "kişinin tanrıya karşı, insanın en yakın olduğu ve en çok sevdiği varlıklar olan anne ve babası kadar sevgi beslediğini göstermesi yanısıra anne ve babasıyla birlikte tanrının da kişinin varlık sebebi ve koruyucusu olarak görülmesinden kaynaklanıyor olmalıdır." şeklinde açıklamaktadır. Bununla beraber, bu ekin özellikle tanrı sözcüğüne eklenmesi ve Tanrı'ya bu ek ile hitap edilmesi inanış gereği tamamen tüm güçlerin sahibi ve

dünyadaki her şeyin yaratıcısı olması sebebi ile tanrıya duyulan saygı ve bağlılıktır. *Kagan* sözcüğünde sık rastlanması hem ülkenin yöneticisi olarak duyulan saygının, hem de Türk kültür ve inanışlarına göre kaganın Tanrı tarafından seçilmiş ve ülkeyi yönetmek için gönderilmiş ilahi bir güce sahip olan bir kişi olarak ona duyulan saygı, sevgi ve bağlılığın göstergesidir. Türk kültüründe aile kurumuna verilen önemin, aile kurumu içindeki saygı ve sevgi bağlarının göstergesi olarak da bu iyelik eki ile seslenmenin akrabalık isimlerinde de çokça karşımıza çıktığını söyleyebiliriz. Aşağıda iyelik eklerinin hitaplarda kullanımını örnekleyen cümleler verilecektir.

Runik harfli metinlerde tespit edilen örnekler şunlardır:

*Kentü bodun**um** tėdim udu keliŋ tėdim* " 'Kendi halkım' dedim. 'Gelin (bana katılın)' dedim. (UY, ŞU D2, 55)

*Tay bilge totok yawlakın üçün bir ėki atlıg yawlakın üçün kara bodun**um** öltüŋ yitdiŋ yana içik ölmeçi yitmeçi sen tėdim yiçe işig küçüg bėrgil* "Tay Bilge Totok kötülük düşündüğü için, bir iki süvari de kötülük düşündüğü için (ey) halkım! "Öldün, mahvoldun. Tekrar tabi olursan, ölmezsin, mahvolmazsın" dedim. "İşini gücünü ver" dedim." (UY, ŞU D5, 56)

*Oglan**ım** ere marımınça bol kankatap katıglan* "Evlatlarım! Her zaman? Hocalarınız gibi olun, hana hizmet edin, çalışıp çabalayın!" (UY, Suci 9, 87)

*Esiz ėl**im** e kunçuy**um** a bodun**um** a esizim e* "Kutlu yurdum eyvah! Eşim, çocuklarım, halkım, ne yazık!" (YY, Uyuk-Tarlak, 43)

*Kuyda kunçuy**um** özde ogl**um** yıta esizim e yıta* "Obada eşim, vadide çocuk(lar)ım eyvah! Ne yazık! Eyvah!" (YY, Uyuk-Turan, 49)

*Kan**ım** tölböri kara bodun külüg kadaş**ım** esizim e* "Hanım Tölböri, halkım, ünlü akrabalarım, ne yazık! (YY, Uyuk- Turan, 49)

*Köni tirig üç yaşımda kaŋsız boldum Külüg totok ėçim kişi kıldı Buŋusuz erde ben erdim Kuydaki kunçuyumga adrıldım apa**m** a* "(Ben) Köni Tirig'im? Üç yaşımda babasız kaldım. (Beni)Külüg Totok ağabeyim büyüttü. Sıkıntısı olmayan bir insan idim. Obaaki eşimden ayrıldım, ey atalarım!" (YY, Barık II, 58)

*Oglan**ım** a esizim e adrıldım* "Çocuklarım, ne yazık! Ayrılım (öldüm)." (YY, Kara- Sug, 63)

*... ėkiz**im** e Erdem bolsar bodunug erk bodunug* "Ey ikizim(?) Kahraman olursa(n) halk (da) güçlü halk (olur)" (YY, Altın- Köl II, 109)

*Bodun**um** a ogl**um** a yutuz**um** a Adrıltım seçlintim yıta buŋ a* "(Ey) Halkım! Çocuklarım! Eşim! (Sizlerden) ayrıldım, ayrıldım eyvah! Ne sıkıntı!" (YY, Kızıl-Çıraa I, 146)

*Yėti urı oglunuzka bökmedök kaŋ**ıçım** alp ukuşça Buŋı tüşürmek ertiŋiz buŋka taşın beŋkü tiker men yıta* "Yedi erkek çocuğunuza doymadınız. Babacığım yiğit bir anlayışla bunu söylemek istediniz. Buraya taşını edebî kalmak üzere) dikiyorum, eyvah!" (YY, Abakan, 157)

Bu örneklerde de görülmüş olduğu üzere iyelik ekleri genelde eşim, babacığım veya çocuklarım şeklinde akrabalık adlarına eklenmiş olarak onlara seslenirken kullanılmıştır. Yukarıda bahsedildiği gibi ekin sahiplik anlamı vurgulanarak bu anlam üzerinden bu kişilere daha sevgi ve nezaket ile seslenilme amacı taşıdığı düşünülebilir. Bunun yanında runik harfli metinlere *'bodun'* kelimesine de teklik 1. kişi iyelik ekinin sık geldiğini söyleyebiliriz çünkü daha halka seslenme amacıyla ve onların okuması niyetiyle yazılmış metinler olduğu için yine sahiplik eki ile hitap eden, kendisinin de o halkın bir parçası olduğunu işaret eder ve halkını sahiplenerek onlara olan sevgi saygısını hitabında bu eki kullanarak sunmaktadır. Yine yukarıda bahsedildiği gibi Türk halkı toplumsal olarak Tanrı'dan gücünü almış olan hanına ve aile büyüklerine ciddi saygı duymaktadır. Yukarıda verilen örneklerde yine *kanım, apam* ve *kaŋım* kullanımları bu kişilere duyulan saygının hitapta iyelik eki ile muhataba gösterildiğinin bir işaretidir.

Eski Uygurca metinlerde tanıklanan örnekler ise şunlardır:

*... antadata berü teŋri**m** yek kılınçıŋa anıg kılınçlıg şimnu ögümüzni sakınçımızı azgurdukın arkun biligsiz ögsüz boltukumuz üçün kamag yaruk üzütlerniŋ töziŋe yıltızıŋa, arıg yaruk ezrua teŋrike neçe yazıntımız yaŋıltımız erser, yaruklı karalı teŋrili yekli tözi yıltızı ol tėdimiz erser tirgürser teŋri tirgürür, ölürser teŋri ölürür tėdimiz erser, ädgüg anıgag kop teŋri yaratmış ol tėdimiz erser, meŋigü teŋrilerig yaratıglı ol tėdimiz erser, hormuzra teŋrili şimnulı inili èçili ol tėdimiz erser, teŋri**m** söde berü bilmetin teŋrike igideyü montag ulug çulvu sav sözledimiz erser mondag bo boşunçsuz yazok yazıntımız erser, teŋri**m** amtı men raymast ferzind*

ökünür men yazokda boşunu ötünür men manastır hirza, kutlug bars. "O zamandan beri tanrım, şeytanca davranışlarla günahkâr Şimnu aklımızı başımızdan aldıktan (sonra) düşüncesiz, akılsız hale geldiğimiz için bütün aydınlık ruhların aslına (ve) temiz, aydınlık Ezrua tanrıya karşı ne kadar günah işleyip hata yaptıysak; ışık ve karanlık, tanrı ve şeytanın esası birdir dediysek; diriltirse tanrı diriltir, öldürürse tanrı öldürür dediysek; iyiyi de kötüyü de tanrı yaratmıştır dediysek; ölümsüz tanrıları yaratan o dediysek; Hormuzta tanrı ve Şimnu kardeştir dediysek; tanrım ezelden beri farkında olmadan tanrıya yalan söyleyerek böylesine büyük küfürlerde bulunduysak (ya da) böylesine affedilmez günahlar işlediysek; tanrım şimdi günahlardan arınmayı diliyorum, Kutlug Pars." (HU, 16-39, 79-80)

*Amrak ögük**üm** yer teŋri törümişta berü bay yeme bar yok çıgay yeme bar* "Sevgili yavrum, yer ve gök yaratıldığından beri, zengin de var, yoksul da var." (KP, 13)

*Amrak ögük**üm** seni ince sever men ayadakı yençü 2 monçuk teg közdeki* "Sevgili yavrum, ben seni avucumun içindeki iki inci tanesi kadar, gözümdeki …" (KP, 13)

*Teŋri**m** aglık kurug kalır agı barım algın-sar uvatsar yazukka tüşe teginmegey ertimiz teŋri**m*** "Haşmetlim, hazine kurumak üzere. Eğer, zenginlikler ve varlıklar bitiyorsa, ufalıyorsa, hataya düşmeyiz, Hünkârım." (KP, 14)

*Teŋri**m** ėlig törüg agı barım tutar agı barım alkınsar ėl törü neçük tutar biz teŋri**m*** "Haşmetlim, devleti ve onun kurumlarını, varlık ve zenginlik ayakta tutar. Varlık ve zenginlik tükenirse, Devleti ve kurumlarını nasıl sürdürebiliriz, Haşmetlim?" (KP, 15)

Bu metinlerde karşılaşılan örneklerde, açıklamalarda değinilen *teŋrim* kullanımı görülmektedir. Huastuanift'ten alınan örnekte Tanrı'ya seslenirken kullanılmaktadır. Tanrı kelimesine eklenen teklik 1. kişi iyelik eki buradan sahiplenme üzerinden saygı anlamı için kullanılmıştır. Her şeyin yaratıcısı olan ilahi güce saygılarını sunup ondan dilekte bulunabilmek için konuşmacı hitabında daha yüceltici bir ifade kullanma amacıyla bunu tercih etmiştir. Burada *teŋri* kelimesi hükümdara kullanılan bir sıfat olarak da karşımıza çıkmaktadır ve iyelik eki de bu sıfata eklenmiştir. Üst katmanda olan hükümdara onu öven ve yücelten bir sıfat kullanılmış ve beraberinde iyelik ekinin de eklenmesiyle saygı ifadesi kuvvetlendirilmek istenmiştir. Çünkü

örneklerde görülen hitap hükümdarın yardımcılarının hükümdara nasıl seslendiğini göstermektedir ve aşağıdan yıkarıya doğru bir hitap söz konusudur. Hükümdar oğluna seslenirken de yine iyelik ekini çocuğuna karşı sevgisinin ifadesi olan bir sıfata ekleyerek *ögüküm* şeklinde kullanmıştır. Böylece üst alta seslenirken de yine iyelik eki ile bu sevgi ifadesini kuvvetlendirmiştir.

Üçüncü kişi iyelik ekleri üzerinden de yaygınlaştırma → herkes tarafından tanınma → belirli kılma → kesinleştirmeye bağlı bir saygınlık ifade edilmiştir. (Ağca, 2020) Teklik üçüncü kişi iyelik eklerini ele alacak olursak sahiplenme üzerinden ekleniği kelimeyi belirlileştirme özelliğinden bahseebiliriz. Örneğin, 'Masada kalem var' dendiğinde akla gelebilecek herhangi bir kalemden söz edilirken 'Masada kalemi var' denildiğinde bahsedilen kalemin belli birine ait olan belli bir kalem olduğunu anlaşılır. Yani eklendiğe sözcüğe belirlilik ve diğerlerinden ayırt edilme özelliği kazandırır. Türk dilinde bu iyelik eki beklenenin aksine bazı sıfatlara eklenebilmektedir. Ferruh Ağca'nın (2020) bu konudaki tespiti bu sıfatlara eklenen üçüncü kişi iyelik eki ise sahiplik, aidiyet, belirlilik ifade etmekten ziyade yönetsel ve dini sınıfa duyulan saygıyı ifade ettiğidir. Bu bağlamda, diğer kişiler arasından seçilip farklı tutulan ve belirginleştirilen bir kişiye karşı daha ayrı bir tutum sergilenmesi; saygı ve nezaket duyulması mümkündür ki bu da o kişiye hitap ederken kullanılan iyelik eki sayesinde mümkün kılınır. Bu kullanımın hitaplara yansımasına şu cümleler örnek verilebilir:

> ***Kiçigi*** *oglum kanta ermiş* "Küçük oğlum neredeymiş?" (AB, 452, 102)
> *Kaŋım* ***kutı*** *meni sever mü siz* "Haşmetli babacığım, beni seviyor musunuz?" (KP, 13)

Eski Uygurca metinlerden alınan bu örneklerin ilkinde, hükümdar yanındakilere küçük oğlunu sormaktadır. *Oglum* kelimesinin önüne getirilen *kiçig* sıfatına eklenen teklik 3. kişi iyelik eki oğulları arasından en küçük olanı işaret etmek ve belirli kılmak için eklenmiştir. Nihayetinde prensten bahsedilmektedir ve muhatapların saygı duyduğu birisidir. Hükümdarın ise hem oğulları arasından o prensi belirginleştirme hem de ona nezaketini gösterme amacıyla bu iyelik ekinin kullanılmış olması muhtemeldir. İkinci örnekte ise yine hükümdar olan babasına seslenen prens onun için kullandığı bir sıfata teklik 3. kişi iyelik ekini getirmiştir. Gelen bu ek yukarıda da belirtildiği gibi belirginleştirme amacından ziyade yönetsel sınıfa duyulan saygıyı ifade etmek için zaten yine saygı anlamı ifade eden bir sıfata

eklenmiştir. Böylece üst olana karşı daha yüceltici ve saygılı bir hitap tarzı benimsenmiştir.

Yukarıda, iyelik eklerinden birinci kişi eklerinin saygı ifadesi olduğu, çokluk ikinci kişi ekinin nezaket ve saygı ifadesi taşıdığından ve üçüncü kişi eklerinin de belirlilik ve saygı ifadesi taşıdığından ve bu sebeple hitaplara bu eklerin kullanımına bilhassa özen gösterildiğinden bahsedilmiştir. Tüm bu saygı ve nezaket ifadeleri hitaplarda kullanıldığında, yani birine seslenmek için bu iyelik ekli kelimeler seçildiğinde konuşan muhatabına saygı anlamını yansıtmış olmaktadır. Yukarıda birinci kişi iyelik ekleri ve üçüncü kişi iyelik eklerinin hitaplarda kullanımından ve nasıl saygı ifadesi taşıdığından bahsedilmiştir. Teklik ve çokluk ikinci kişi iyelik eklerinin hitaplara kullanımı ve saygı ifadesini taşıması hakkında bir sonraki bölümde bir değerlendirme yapılacak olup bu iyelik ekleri 'sen' ve 'siz' zamirleri ile birlikte ele alınıp değerlendirilecektir.

2.1.2. İkinci Kişi Zamirleri / İkinci Kişi ve İyelik Ekleri ile Seslenme

Birçok dilde hitap konusundaki farklılıkların genelde 'sen' ve 'siz' zamirlerinin kullanımı üzerinden yapıldığından ve buna bağlı olarak da bu kullanımların bir saygı mesajı taşıdığından bahsedilmiştir. Özellikle bazı diller için 'siz' zamiri hem çokluk 2. kişi zamiri olarak kullanılmakta hem de teklik 2. kişi zamiri yerine saygı ve nezaket göstermek istenilen bir kişiye hitap edildiği sırada kullanılabilmektedir. Bazı diller ise saygı ve nezaket durumunda kullanılmak üzere, çokluk 2. kişi zamirinden farklı bir zamir kullanımını tercih etmiştir. Bahsedilmiş olduğu üzere "siz kullanımı saygı, kibarlık, tarafsızlık ve mesafe ve sınırları korumak ile eşit görülürken, sen kullanımı keyfiyet, yakınlık, muhabbet ve akrabalık ile denk düşmektedir." (Clyne, Norrby ve Warren, 2009: 43) Bu durumda bahsedilen duygu ve durumların muhataba aktarımı amacıyla hitaplarda zamirsel bir farklılık ortaya çıktığını söylemek mümkündür Eski Türkçede de bu saygı, nezaket, sosyal mesafe veya yakınlık durumu yine modern dillerde olduğu gibi zamirsel farklılıklarla ifade edilmiştir.

Eski Türkçedeki kişi zamirleri şöyle gösterilebilir (Erdal, 2004: 192):

	Yalın Hal	İlgi Hali	Yaklaşma Hali	Yükleme Hali	Bulunma Hali	Ayrılma Hali
Teklik 1.Kişi	ben/ men	beniŋ/ meniŋ/ miniŋ	baŋa/ maŋa	bini / mini	minte/ minde/ minide	mintin / minidin
Teklik 2.Kişi	Sen	Seniŋ	Saŋa	Sini	sinte/ sinde/ sinide	Sinidin
Çokluk 1.Kişi	biz (bizler)	biziŋ / bizniŋ	biziŋe/ bizke	Bizni	bizinte / biznite/ biznide	Biznidin
Çokluk 2.Kişi	Siz, sizler	siziŋ/ sizniŋ/ sizlerniŋ	siziŋe/ sizlerke	sizni / sizlerni	sizinte/ siznide/ sizlerde	Siznidin

Yukarıdaki Eski Türkçenin zamirlerinin gösterildiği tabloda teklik ve çokluk 2. şahıs zamirlerine odaklanılacak olursa günümüz Türkçesinden farklı bir kullanım göze çarpmaktadır. Bugün Türkçede teklik 2. kişi zamiri ‘sen’ ve çokluk 2. kişi zamiri ise ‘siz’ olarak karşımıza çıkmaktadır ve saygı durumunda ise hem teklik hem çokluk için ‘siz’ zamirinin kullanımı kabul edilmiştir. Fakat Eski Türkçede ‘sizlär’ diye bir kullanım olması dikkat çekicidir. Aslında bu kullanım Eski Uygurcada yaygınlaşmış bir kullanımdır. Grönbech’in bahsettiği gibi (1995: 63) “-*lar* eki zamir sistemine yerleşirken Uygurcada, tam bir değişikliğe uğradı, burada, -*lar* eskiden beri var olan iki hitap şekline bir üçüncüsünü eklemek imkanını verdi; eski çokluk bundan böyle, yüceltilen birine hitap ederken kullanıldı, ve –*lar* yeni bir çokluk olarak ortaya çıktı.” Buradan da anlaşılacağı üzere başta Köktürkçede karşılaşılan bir kullanım değildir sizlär kullanımı. İnsanların ihtiyaçları değiştikçe ve dili kullanım alanları farklılaştıkça dil üzerinde de değişmeler ve çeşitlenmeler görülmesi muhtemeldir. Türkçenin ilk yazılı metinleri Orhun Yazıtlarıdır. Bu yazıtlarda böyle bir kullanımla karşılaşılmamıştır. Bu kullanım yerine teklik 2. kişi için sen, çokluk 2.

kişi için siz kullanımı ile karşılaşılır. Bu noktada Köktürklerden Uygurlara neyin değiştiğine bakmakta fayda vardır.

Köktürkler göçebe bir toplumken Uygurlar yerleşik hayata geçmiş; Gök tanrı inancından farklı inançlara Maniheizm ve Budizm'e inanmaya başlamışlardır. Bu dinleri daha iyi öğrenebilmek için dini gerekleri yazan kitap ve metinleri kendi dillerine çevirmişler, dini görevlerini yerine getirdikleri tapınaklar inşa etmişlerdir. Bununla beraber toplumda çeşitli din adamları yer almaya başlamıştır. Köktürk toplumu hayvancılık ile ilgilenirken Uygurlar için ticaret daha ön planda yer almaktadır. Et yemeyi veya savaşmayı yasaklamak gibi kuralları olan bu dinlere inanmış olmak onların yaşam tarzında ciddi değişikliklere yol açmış, geçimlerini farklı toplumlarla ticaret yaparak kazanmaya başlamışlardır. Kısaca iki toplumun aslında birbirinden farklı toplumsal özelliklere sahip olduğunu görebilmekteyiz. Bu durumda bu iki toplumun kullandığı dilin özellikleri ve dolayısıyla hitap şekilleri de farklılık gösterecektir. Köktürk toplumunda ciddi bir sınıfsal farklılık ya da herhangi bir ast-üst ilişkisi gözlenmemektedir. Tanrı'ya seslenirken hitap şekilleri değişkenlik gösterir ve ast-üst ilişkisi de kağan ve halk arasında bulunduğundan onlar arasındaki iletişim ve hitaplar üzerinde belirleyici olmaktadır. Farklı toplumsal özelliklere sahip olan Uygurlar arasında da konuşma stillerinin ve hitapların Köktürkler ile aynı özellikleri göstermesi beklenemez. Ticaret ile uğraşan bir toplum nezaket ifadelerine günlük hayatında daha çok yer verecektir. Toplumda dini görevlerde bulunan kişilere karşı daha saygılı bir hitap kullanması muhtemeldir. Bu durumda, statüsel olarak kendilerinden daha yukarıda olan birisine karşı ya da aralarında ast-üst ilişkisi bulunduğu durumlarda hitap formları çeşitlenecektir ve Uygur toplumu da bu çeşitliliğin görülmesi için uygun özelliklere sahiptir. Grönbech'in (1995: 63) Eski Uygurcada görülen zamir farklılaşmalarını şöyle açıklamaktadır:

> "Milletler arası büyük ticaret yolları üzerinde bulunan şehirlerde günlük hayattaki konuşma şekilleri, bozkır göçebelerindekinden başka türlü teşekkül ediyordu. Yeni nazik hitap kavramı, ilkin, burada inkişaf etti; bir amir veya yüksek mevkideki biriyle konuşurken, Uygurlar, eski çokluk şekilleri *siz* ve *ıñız*'ı kullanıyorlardı. Bu sebepten, bu şekiller, çokluk bildirme güçlerini kaybettiler, fakat, bu yüzden başlı başına bir kategori olarak birden fazla şahsa hitap tarzı, dilden çıkıp gitmedi; bu kategori, yeniden, eski şekillerin, yaygın çokluk eki ile genişletilmesi sureti ile yaratıldı."

Buradan da anlaşılacağı üzere Köktürkçe ile Uygurca arasında toplumsal yaşamda meydana gelen değişiklikler sebebi ile birtakım farklılıklar görülmeye başlanmıştır. Köktürklerde saygı gösterimi için çokluk 2. kişi zamiri olan 'siz' kullanılırken

Uygurlarda hitaplarda saygı ve nezaket gösterimi için çokluk 2. kişi zamirinin kullanılmasında değişiklik meydana gelmiş ve bu durum zamirin çokluk anlamını kaybetmesine sebep olmuştur. Bununla beraber belli ki toplumda da hitap sırasında saygı ve nezaket gösteriminde bulunmak, üst olarak görülen birine gerekli saygıyı göstermek son derece önemliydi ki zamanla saygı anlamı taşıyan zamir ile çokluk anlamı taşıyan zamirin ayrılması ihtiyacı doğmuştur. Sonuç olarak ise Eski Uygurcada statü olarak aynı seviyede olanlar için teklik 2. kişi zamiri olarak 'sen', çokluk 2. kişi kullanımı olarak 'sizler' ve üst seviyede olanlara ise saygı gösterimini de yansıtabilmek adına 'siz' kullanılmıştır. "İlk iki şahıs için, daha eski zamanlardan beri, zamirlere tekabül eden özel çokluk şekilleri vardı, tabiatıyla üçüncü şahıs için yoktu, fakat Uygurca, teklik üçüncü şahsa bir *–lar* eklemek suretiyle, böyle birini teşkil etti." (Grönbech, 1995: 62) Bu açıklama muhtemelen çokluk 2. kişi zamirinin neden -lar eki ile oluşturulmuş olduğunun bir göstergesi olabilir. –lar çokluk ekinin kullanımındaki artış çokluk ifadesi olan kullanımlarda bu ekle türetilmiş bir zamirin kullanılmasını uygun kılmıştır; kaldı ki çokluk 3. kişi eki olarak da fiillerde bu ek kullanılmaya başlanmıştır. 'siz' zamiri ise sadece üstte bulunan birine karşı saygı ifadesi olarak kullanılmıştır. Bu durumu açıklayıcı nitelikte bazı örnekler verilmiştir:[3]

siz maŋa kadaş boltuŋuz maŋa edgü sakınçıŋız bar erser "siz bana kardeş oldunuz; benim için iyi düşünceniz varsa…

ögükünüzni ölüm yėringe ıdur-siz "çocuğunuzu ölüm ülkesine gönderiyorsunuz"

İlk örnekte prens kurtarıcısına hitap ederken ona saygı duyduğu için siz ile seslenmektedir. İkinci örnekte ise bir komutan hükümdarına hitap ettiği için yine 'siz' kullanmaktadır. Burada da görülüğü gibi saygı duyulan birisine karşı ya da statüsel olarak yukarıda olan birine karşı yapılacak hitaplarda siz kullanılmaktadır.

taluy ögüzke kirür-sizler "denize gönderiyorsunuz"

bu meniŋ kılıçım sizleriŋ kanıŋızlarnı içgeli tapım ol "bu benim kılıcım sizlerin (şeytanların) kanını içmeli."

sizleriŋ ogulanıŋızlarnı ölürgeli yarlıkadı "çocuklarınızı öldürmeyi emretti."

[3] Burada verilen örnekler, Karl Grönbech'in *Türkçe'nin Yapısı* isimli kitabında bu konuda kullanılan örnekler olup oradan faydalanılmıştır.

Bu örneklerde ise ‘sizler’ bir saygı ifadesi olarak değil de çokluk 2. kişi zamiri ve ekleri olarak çıkmaktadır. İlk örnekte prens denizcilere seslenir ve ondan alt oldukları için bir saygı ifadesi gösterme gereği duymaz ve çok denizci bulunduğundan kişi ekini çoğul kullanır. Diğer örnekte de yine statü olarak üst olanlar alt olana seslendiğinden saygı ifadesi kullanılmaz.

Eski Uygurca metinlerin Budist ve Maniheist inancı halka öğretmek amacı taşıdığından bahsedilmiştir. Bu sebeple bu metinler aslında çeviri metinlerdir. Özellikle Eski Uygurca yazılmış bu metinlerde bu kullanımların ve bu ayrımın karşımıza çıkmış olması bu bağlamda dikkat çekicidir. Metinlerde bu kullanımların tanıklanmasının sebebi çeviri metin olmaları ve metinler çevrilirken asıl metne bağlı kalınması mı yoksa bu durumun Uygurlara ait diyalektikal bir özellik mi olduğu bu noktada düşündürücüdür. Bu konu ile alakalı olarak şu da belirtilmelidir ki bu ekin kullanımı bugüne kadar yer yer devam etmiştir. Fakat *siz* ve *sizler* kullanımı Uygurcadaki kullanımı ile yer değiştirerek ilerlemiştir. Grönbech (1995: 67) “O halde yeni çokluk, Uygurcada eski çokluk üzerine kurulurken, bugün teklik üzerine kurulur. Eski şemanın tek kalıntısı Kuçacada kısmen intibak etmiş olan emir ve *sler* zamiridir.” Yani, bu durumda artık siz çokluk anlamı taşımakta iken sizler ise saygı ifade ederken kullanılmaktadır ve Uygurcadaki halinin tam tersi durumunda kabul edilmiştir.

Elbette ki zamirler tek başına cümle içinde kişilerin yerini tutmak için kullanılmakla kalmaz, aynı zamanla isim çekimlerinde iyelik ekinin durumunu ve fiillerin de kişi çekimlerini etkilemektedir. Haliyle yeni kullanılmaya başlanan *sizler* zamiri kendini iyelik eki kullanımları ve fiil çekimlerinde de göstermiştir ve yeni bir kategori oluşturmuştur. Saygı gösterilmek istenen durumlarda çokluk ikinci şahıs iyelik eki olarak *+ıŋız*, gerçekten çokluk ifade edildiğinde ise *+ıŋızlar* iyelik eki kullanılmaktadır. Fiil çekiminde ise yine çokluk ikinci şahıs eki ikiye ayrılır ve örneğin geçmiş zamanda saygı duyulan bir kişiye hitap ederken fiil *-dıŋız* eki ile, saygı gösterilmesi gerekmeyen birkaç kişiye hitap ederken çokluk ifadesi olarak *-dıŋızlar* eki fiil çekiminde kullanılır. Aşağıda Eski Türkçe metinlerden alınmış, siz/ sizler kullanımlarının zamir, iyelik eki ve şahıs eki olarak örneklerini gösteren cümleler verilmiştir.

Runik harfli metinlerde tanıklanan örnekler şunlardır:

*Yalawaç barıpan kelmedi**ŋiz** begimiz e* “Elçi (olarak) gelmediniz beyimiz” (YY, Uybat I, 112)

*Kadaşım erin eŋleyü yogladı**ŋız*** "Akrabalarım erleriyle avlanıp, yoğ töreni yaptınız,…. (YY, Bay- Bulun I, 142)

*Yėti urı oglu**nuz**ka bökmedök kaŋıçım alp ukuşça buŋı tüşürmek erti**ŋiz** buŋka taşın beŋkü tiker men yıta* "Yedi erkek çocuğunuza doymadınız. Babacığım yiğit bir anlayışla bunu söylemek istediniz. Buraya taşını ebedi (kalmak üzere)dikiyorum, eyvah!" (YY, Abakan, 157)

*Er buŋun kazgandı**ŋız** bökmedi**ŋiz** begrekim beg*

*Buŋ a adrıldı**ŋız** açıg a kırk erig kaŋsız kıldı**ŋız*** "Asker(in) (büyük) sıkıntısıyla kazandınız, doymadınız, soylu (kudretli) bey. Ne sıkıntı! Ayrıldınız, ne acı! Kırk askeri babasız bıraktınız." (YY, Uybat VI, 203)

Yukarıda da belirtilmiş olduğu gibi bu dönemde henüz *sizler* zamiri kullanılmamaktadır. Runik metinlerde de bugün Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *siz* zamiri hem çokluk durumunda hem de saygı duyulacak birine hitap ederken kullanılmaktadır. Bu sebeple fiil çekimlerinde kullanılan kişi zamirleri ve isimlere gelen iyelik ekleri de buna göre şekillenmektetir. İlk cümlede tek bir beye sesleniliyor olmasına rağmen fiil çokluk 2. şahıs eki ile çekimlenmiştir. Bu kullanım hitap eden tarafından muhataba saygı duyulduğunu göstermektedir. Yine diğer örneklerde de kullanımlar buna benzemektedir. Saygı duyulan ve üstte olan birine seslenildiği için fiiller hep çokluk 2. şahıs eki ile çekimlenmiştir.

Eski Uygurca metinlerde tanıklanan örnekler:

*... ol üdün üstünki teŋriler bo savıg körüp aŋsız ulug muŋadıp taŋlap bodisatavnıŋ antag muŋadınçıg çatiklıg işiŋe eyin ögirip öge alkayu ince tėp şlok sözletiler;;; ulug tınlıg udu**ŋuz**, umug ınag bolgalı ulug yarlıkançuçı köŋülü**ŋüz** üze, tüp tüz **körür siz** tınlıgların; özte tugmış ogulça kızça, yiti kınıg ögrünçlüg, esirkençsiz ıdok köŋülü**ŋüz** üze; et'özü**ŋüzni** ıdalap, emgektin tartmaklıg buyanı**ŋız** yetinçsiz tetir, odgurak **bolgay siz** teggeli, meŋülüg kertü yėg oronka, birtem öŋi **ürülgäy siz**, tugmak ölmeklig bek bagtın, terkkeye üdün **teggey siz**, teŋgeşsiz burhan kutıŋa, yanmaksızın tanuklap, ençgü meŋi **tapgay siz**, tėp tėdi…* "… o zaman yukarıdaki tanrılar bu işi görüp, son derece şaşırıp, Bodhisattva'nın öyle olağanüstü doğum efsanesinden dolayı sevinip (onu) överek şöyle şiir söylediler: 'Büyük insan olabildiniz canlılara sığınak olmak için. Büyük merhametli gönlünüz ile, eşit görürsünüz canlıları (tıpkı) öz oğlunuz- kızınız gibi; cesur, sevinçli, cömert (ve) kutsal gönlünüz ile vücudunuzu feda edip, (canlıları) ızdıraptan kurtarma sevabınız

ulaşılmazdır, (siz) muhakkak ulaşacaksınız ebedi, doğru, mükemmel makama; ebediyen aşacaksınız doğum (ve) ölümün sıkı bağından; kısa zamanda erişeceksiniz eşsiz Buda kutına; tereddütsüz tanıklayıp (şehadet getirerek), mutluluk bulacaksınız' dedi." (AB, 290-309, 91-92)

*Amrak oglum ne üçün buşuşlug kelti**ŋiz*** "Sevgili oğlum, niçin üzüntüye kapıldınız?" (KP, 12)

*Kaŋım kutı meni **sever** mü **siz*** "Haşmetli babacığım, beni seviyor musunuz?" (KP, 13)

*Amrak ögüküm meniŋ ėlte kazgançım **siziŋ** ermez mü* " Sevgili yavrucuğum, benim devlet gelirlerim sizin değil mi?" (KP, 18)

*Bu munça korkınçıg adaka kirip **ölgey siz** bizni irinç **kılgay siz** tėp tėdi* " '…bunca korkunç tehlikelere girip ölürsünüz, ve bizi mutsuz kılarsınız.' dedi" (KP, 19)

*Teŋrim ne muŋ tak boltı kim antag teŋri teg erdini teg **ögüküzni** ölüm yerine **ıdur siz*** "Haşmetlim, nasıl bir felaket oldu da, böyle gök gibi, mücevher gibi sevgili yavrunuzu bu ölüm yerine gönderiyorsunuz?" (KP, 23)

Elginde ötrü tėgin kim sizler tėp ayıttı ol kızlar kapagçı biz tėp tėdi "O zaman prens sordu: 'Siz kimsiniz?' O kızlar: 'Biz kapının bekçisiyiz' dediler." (KP, 31)

***Siz** kaçan burhan kutın **bulsar siz** meni titmeŋ kutgarıŋ **siziŋe kutuŋuzta**…* "Siz, Buddha'nın sonsuz mutluluğunu bulduğunuz zaman, beni terk etmeyin, kurtarın! Sizin tarafınızdan, sizin yararlı gücünüz (kut'unuz) sayesinde,…" (KP, 36)

*Taluy ögüzke **kirür sizler** kim ölüm adaka korksar aşnurak yorıŋlar men **sizlerni** küçep elitmen* "Okyanusa gidiyorsunuz. (Aranızda) kim ölüm tehlikesinden korkuyorsa, şimdiden yürüsün gitsin!" (KP, 26)

*ėkkileyü **silerni** körüşmegey men kaçan burhan kutın bulsa men **silerni** barça anta kutarga men tėp tėdi* " 'Sizlerle artık ikinci kez karşılaşmayacağım. Ne zaman (Eğer?) Buddha'nın sonsuz mutluluğunu bulursam, sizleri, hepinizi, o zaman kurtaracağım' dedi." (KP, 48)

Bu metinlerde *sizler* kullanımı artık gözlenmektedir. Saygı duyulan bir kişiye hitap edilirken *siz* zamiri tercih edilmektedir. İlk örnekte de görüldüğü üzere Bodisattva'ya seslenilirken saygı ifadesi olarak doğrudan bu zamir kullanılmasa da isimlere gelen iyelik ekleri kullanımı ve fiillerin çekimi saygı ifade eden çokluk 2. kişi zamiri olan siz ile uygun olarak kullanılmıştır. Alt olandan üst olana doğru bir hitap söz

konusudur. Fakat son iki örneğe bakacak olursak prens yanında bulunan diğer kişilere seslenmektedir. Statüsel olarak üstte olan prens altta olanlara seslenirken bir saygı ifadesi kullanmaya gerek duymaz. Bu sebeple, birçok kişiye birden seslendiği için onlara *sizler* zamiri ile hitap eder ve fiil çekimi de bu zamire göre gerçekleşmektedir.

2.1.3.Emir Kipi ile Seslenme

Hitap ve saygı ifadeleri arasındaki ilişkilerin açıklandığı bölümde hitap ifadelerinin aslında muhataba saygıyı yansıtmak için önemli bir araç olduğundan bahsedilmiştir. Konuşanlar arasında saygı gösterilmesi gereken durumlar ise farklı sosyal değişkenler ile belirlenmektedir. Nasıl hitap edileceğini de saygıyı da belirleyen konuşan ve muhatap arasındaki ilişkidir. Hitap eden ile muhatap arasında sosyal mesafe ve statüsel farklılıklar var ise hitaplar da buna göre şekillenecektir. Genel olarak statüsel olarak üstte olan birisine yapılan hitaplarda ya da konuşan ve muhatap arasındaki sosyal mesafenin fazla olduğu durumlarda daha saygılı bir hitap tarzı benimsendiğinden bahsedilmiştir. Fakat statüsel olarak üst olanın statüsü düşük olana nasıl hitap ettiğine bakmak da gereklidir. İş yerinde veya bulunulan ortam gereği daha çok üstte olanın da daha nezaket içeren bir hitap tarzı benimsemesi muhtemeldir. Konuşanın, kendine hitap edildiği kadar saygılı bir hitap benimsemeyip 'sen' kullanımına yatkın olsa bile yine de nezaket içeren bir hitapta bulunması beklenir. Fakat sosyal ilişkiler bireysel farklılıklardan da fazlası ile etkilenmektedir. Bu sebeple ast-üst ilişkileri dâhilinde üst olanın kendinden altta olana emir kipi kullanarak hitap etmesi de karşılaşılan durumlardan biridir. Ayrıca aralarındaki sosyal mesafe düşük olan konuşmacıların birbirlerine yer yer emir kipi kullandıkları da gözlemlenebilir. Örneğin, aile bireyleri arasında geçen konuşmalarda emir kipi kullanımı ile karşılaşılabilir. Bu saygısızlıktan ziyade samimiyet ve yakınlığın bir göstergesi olarak da algılanabilir. Bunun dışında emir kipi bir nezaketsizlik ve saygı eksikliği durumu olmaksızın da kullanılabilir. Dilbilgisel yapı olarak emir kipi ile kurulmuş bir cümle anlambilimsel olarak bir rica ya da öneri anlamı taşıyabilir. Örneğin, 'Yaşlılara yardım ediniz' cümlesinde yardım etmek fiili emir kipi ile çekimlenmiş olmasına rağmen cümlede emretmek niyetinden ya da kaba bir tavırdan ziyade konuşanın söyleme şekline de bağlı olarak bir rica ya da öneri anlamı vardır. Fakat dilbilgisel olarak emir kipi ile çekimlenmiş bir cümledir.

Günümüze konuşulan Türkçeye benzer olarak Eski Türkçede de farklı sosyal değişkenlere bağlı olarak hitaplarda emir kipi kullanılmıştır. Fakat burada önemli bir husus dikkat çekmektedir. Yukarıda, özellikle Eski Uygurca döneminde çokluk ikinci şahıs zamirinin saygı anlamı içeren bir kullanımının da olması ile birlikte yeni bir zamir türetildiğinden bahsedilmiştir. İkinci çokluk kişi zamiri olarak bilinen 'siz' Uygurcada saygı anlamı ifade etmeye devam ederken yeni türetilen 'sizler' zamiri ise çokluk anlamı taşıma görevini üstelenmiş ve bu doğrultuda kullanılmıştır. Bu durumda yeni bir zamirin ortaya çıkması fiil çekimlerini de etkilemeye ve değiştirmeye başlamıştır. Örneğin, bu yeni zamirin etkisi ile *kör-* fiili, çokluk ikinci şahıs emir çekimi olarak *körüŋ* şeklinde çekimlendiğinde artık nezaket anlamı ifade ederken, çokluk anlamı ifade etmesi istendiğinde *körüŋler* şeklinde çekimlenmeye başlamıştır. Yukarıda bahsedilmiş olduğu üzere Kitabelerde değil de daha çok Uygur Türkçesi döneminde bu durumun gözlemlendiğini söyleyebiliriz. Bunun dışında emir çekimi ile alakalı olarak söylenmesi gereken bir diğer önemli husus ise normalde teklik ikinci şahıs emir çekiminde herhangi bir ek kullanılmazken bazen *'–gIl'* ekinin çekimlerde kullanıldığı gözlemlenmiştir. Bu ek tamamen pekiştirme ve emir anlamını kuvvetlendirme amacı ile kullanılan bir ektir. Bu ek ile Orhun Türkçesinde daha çok karşılaşılmaktadır. Orhun Yazıtları, kağanın halkına ve sonra gelecek kağanlara hitap etmek için yazdığı metinlerdir ve yukarıda olanın aşağıda olana konuştuğu bir dil hâkimdir yazıtlarda. Neticede ise yazıtların dili bu eke ve daha genel olarak da emir kipi kullanımına fazlasıyla imkân vermektedir. Tüm bunlardan hareketle aşağıda emir kipi fiil çekim ekleri gösterilmektedir, sonrasında ise metinlerden emir kipi çekiminin görülebileceği örnek cümleler verilecektir[4]:

Teklik 1. Şahıs	-ayin, -ayın; ünlü ile biten kelimeden sonra –yin, -yın
Teklik 2. Şahıs	ø / -gıl, - gil
Teklik 3. Şahıs	-zun, -zün / (Kitabelerde) -çun, -çün
Çokluk 1. Şahıs	-alım, -elim; ünlü ile biten kelimeleren sonra –lım,-lim
Çokluk 2. Şahıs	-ŋ (nezaket ifadesi olarak kullanılır)/ -

[4] Bu tablo oluşturulurken A. Von Gabain'in *Eski Türkçenin Grameri* isimli kitabından faydalanılmıştır.

	ıŋlar (çokluk şekli olarak kullanılır)
Çokluk 3. Şahıs	-zunlar, -zünler yahut teklik şekilleri. Bunlar aynı zamanda 2. şahsa saygı hitabı olarak a kullanılır.

Runik harfli metinlerde tanıklanan örnekler:

*Sawımın tüketi **ėşidgil** ulayu iniygünüm oglanım birki uguşum bodunum bėrye şadapıt begler yırya tarkat buyruk begler otuz tatar tokuz oguz begleri bodunı bo sawımın edgüti **ėşid** katıgdı **tıŋla*** "Sözlerimi sonuna kadar işit. Evvela küçük kardeşlerim, çocuklarım, birleşik soyum, halkım. Güneydeki şadlar (ve) beyler, kuzeydeki tarkanlar, komutan (ve) beyler. Oğuz Tatarlar <…>okuz Oğuz Beyleri, halkı bu sözlerimi iyice işit (ve) sıkıca dinleyin." (OY, KT G1-G2 / BK K1, 47/74)

*Türük begler bodun bunı **ėşidiŋ** türük bodun tėrip ėl tutsıkıŋın bunta urtum yaŋılıp ölsikiŋin yeme bunta urdum neŋ neŋ sawım bar erser beŋgü taşka urtum aŋar körü **biliŋ*** "Türk beyleri (ve) halkı bunu dinleyin: Türk halkını bir araya getirip ülke kuracağınızı buraya kazıdım (yazdım), yanılıp öleceğinizi de buraya kazıdım (yazdım). Ne kadar sözüm varsa ebedi taşa kazıdım (yazdım). Ona bakarak anlayın."(OY, KT G10-G1, 50)

*On ok oglıŋa tatıŋa tegi bunı körü **biliŋ*** "On Ok oğullarına, yabancılarına kadar bunu görüp bilin."(OY, KT G12 / BK K15, 50/79)

*Men bini oguzug ölüteçik tėr men tawgaç bėrdin yen teg kıtañ öŋdün yen teg ben yırdınta yan tegeyin türk sir bodun yėrinte idi **yorımazun** usar idi yok kışalım tėr men* " 'Beni (yani) Oğuzları öldürecektir', derim. 'Çinliler güney taraftan saldırın, Kitanlılar doğu taraftan saldırın, ben Kuzey taraftan saldırayım, Türk Sir halkı (oldukları) yerde hiç hareket edemesin. Mümkün olursa tamamen yok edelim' derim." (OY,T1 G3-4-5, 106-107)

*Ozmış tėgin udurganta yorıyur tėdi anı **algıl** tėdi* " 'Ozmış Tegin Udurgan'dan (bize doğru) ilerliyor' dedi. '(Onu) yakala' dedi." (UY, Ta D6, 42)

*Tay bilge totok yawlakın üçün bir ėki atlıg yawlakın üçün kara bodunum **öltüŋ yitdiŋ** yana içik ölmeçi yitmeçi sen tėdim yiçe işig küçüg **bėrgil** tėdim ėki ay*

kütdüm kelmedi sekizinç ay bir yaŋıka sü ***yorıyın*** *tėdim* "Tay Bilge Totok kötülük düşündüğü için, bir iki süvari de kötülük düşündüğü için (ey) halkım! 'Öldün, mahvoldun. Tekrar tabi olursan, ölmezsin, mahvolmazsın' dedim. 'İşini gücünü ver' dedim. İki ay bekledim (ancak) gelmedi(ler). Sekizinci ayın birinci günü 'asker sevkedin' dedim." (UY, ŞU D5,56)

Kara bodunum ***katıglanıŋ*** *ėl törösin* ***ıdmaŋ*** *yıta esiz ėlim kanım* "(Ey) avam halkım, çalışın çabalayın. Yurdu, yasaları elden bırakmayın, ne acı! Zavallı yurdum ve hanım!" (YY, Elegest I, 65)

Üç oglum a adrıldım a yıta bökmedim e ***katıglangıl*** "Üç oğlumdan ayrıldım ne acı! (Onlara) doymadım. Çalışın (çabalayın)" (YY, Begre, 70)

Altun sagır ***içiŋ*** "Altın maşrapadan için!"(YY, Kopön Altın Küp II, 194)

Atlıg ***boluŋ*** *inilig* ***boluŋ*** "Unvanlı olun, kardeş olun!" (YY, Devlet Ermitajı'ndan Gümüş Kap, 241)

Örneklerde de görüldüğü üzere emir kipi kullanılan hitaplarda yukarıdan aşağıda olana bir seslenme söz konusudur. Bir beyin ya da toplumda saygı duyulan birinin altta olana emir vermesi ya da bu kip ile tavsiyede bulunması durumunda kullanılır. Runik harfli metinlerde çok kez karşılaşılan bir durum olarak *–gIl* eki kullanımı örneklerde de karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, ilk örnek cümlede *ėşidgil* kullanımında da görüleceği gibi, normalde emir kipi için teklik 2. kişi eki olmamasına rağmen "Sözlerimi sonuna kadar işit" cümlesinde fiil *'–gil'* eki almış ve emir anlamı vurgulanmak istenmiştir ve diğer örneklerde de benzer durumlar söz konusudur.

Eski Uygurca metinlerde tespit edilen örnekler:

Amrak oglum ne üçün buşuşlug ***keltiŋiz*** "Sevgili oğlum, niçin üzüntüye kapıldnız?" (KP, 12)

amrak ögüküm köŋlin näçük bertäyin men agıçı barçakı agıçılar birer ödün öŋi ***barzun*** "Sevgili yavrumun gönlünü nasıl kırarım? Ne kadar hizmetçi varsa, hepsi, zamanında (prens geleceği zaman) başka bir yere gitsin." (KP, 15)

Kan ince tėp yarlıgkadı tıdu umadam erkim tükemedi erksiz ıdur men amtı siz ***kataglanıŋ*** *birle* ***barıŋ barıŋ*** *yerçi* ***boluŋ*** *tėp yarlıgkadı "*Han ise şöyle beyan etti: 'Ona engel olamadım. Gücüm yetmedi, onu istemeye istemeye gönderiyorum. Şimdi siz gayret edin onunla gidin, onun rehberi olun!' dedi." (KP, 24)

...terkit ***sözleŋ*** *buyruk a, kiçigi oglum kanta ermiş et'özüm busurkanur buşrulur, ootka ürtenip köyer teg, ögümin köŋülümin ıçgınıp, muŋkul bolup bilinmez men,* ***kılmaŋ*** *maniŋ köküzümin yarılguluk sınguluk tėp tėdi,...*" 'Çabuk söylesene ey kumandan! Küçük oğlum neredeymiş (nasılmış), canım yanıyor ateş içinde yanıyormuşçasına; aklımı (ve) kalbimi kaybedip, şaşkına dönüp (ne yapacağımı) bilemiyorum; benim kalbimi parçalamayın, kırmayın!' dedi." (AB, 451-457, 102-103)

... ötrü iki èçilerine azkıya öŋre ***yorıyu turzunlar*** *men una basa yėtim tėp ötünüp...* "… sonra iki ağabeyine : '(Siz) azıcık ileri yürüyüverin, ben hemen yetişirim.' diye rica edip,…" (AB, 246-248, 88)

Kim taluyka barayın tėser ***kirinler*** *oglum tėginke eş* ***boluŋlar*** *ne kergekin barça bėrgey biz kim yerçi suvçı kemiçi bar erser yeme* ***kelzün*** *tėginig esen tükel* ***kelürzünler*** "Kimler 'okyanusa gideyim' derlerse gelsinler (saraya girsinler) ve oğlum prensin arkadaşı olsunlar. Ne gerekiyorsa vereceğiz. Eğer rehber (olabilecek) gemici varsa, o da gelsin, ve (onların hepsi) prensi sağ salim geri getirsinler!" (KP, 21)

Kaŋ kazgansar oglı üçün tėmez mü köŋülüg ***bėrzün*** *köŋliŋ* ***bėrtmeŋler*** "eğer baba kazanırsa oğlu içindir, denmez mi? (Oğlunun) arzusunu yerine getirsin (denmez mi?) Onun gönlünü kırmayın." (KP, 14)

Eski Uygurca metinlerden alınan örneklerde ise dikkat çeken husus çokluk 2. kişi zamirinin saygı ve çokluk durumunda kullanımlarının ayrılması ile beraber emir kipi çekimi de etkilenmiştir. Runik harfli metinlerden farklı olarak, bu metinlerde saygı anlamı taşıdığında kişi çekimi 'siz' zamiri ile uyumlu, çokluk anlamı taşıdığında ise 'sizler' ile uyumludur. Örneğin, son örnekte hükümdar kendinden alt statüdeki insanlara hitap etmekte ve onlara emretmektedir, çok kişi oldukların için de fiil *–ŋler* eki almaktadır. Hitap edenin kendisi ile denk statüde olan ya da ondan statüsel olarak üst olan birisine karşı seslenmesi ise saygı anlamı taşıyacak biçimde çekimlenmiştir.

2.2. SÖZCÜKSEL SESLENME

2.2.1. Ünlemler ile Seslenme

Seslenme denildiğinde akla ünlemlerin gelmesi muhtemeldir. Fakat seslenmelerin sadece ünlemlerden oluşmadığı ve konuşanın muhatabına yönelik söylediği her şeyin hitap olduğu artık bilinmektedir. Bu bağlamda ünlemler de bir hitap ifadesi olabilir ama ünlemin ne olduğu ve sınırları dikkate alındığında her ünlemin bir seslenme ifadesi olmadığını söylemek gerekir. Korkmaz (2017: 961) ünlemin ne olduğunu şöyle tanımlamıştır: "Ünlem, söz içinde konuşanın acıma, beğenme, sevinç, korku, çaresizlik, şaşkınlık, üzüntü, dua, hayret, pişmanlık, kıskançlık, özlem gibi çok çeşitli duygu ve heyecanlarını etkili ve kısa bir biçimde anlatmaya; karşısındakilere seslenmeye, çağırmaya, cevap vermeye, göstermeye, sormaya, onları onaylamaya, redde veya tabiattaki sesleri taklit yolu ile kelimeler türetmeye yarayan bir söz türüdür." Bu bağlamda seslenme ve hitap ifadesi taşıyan ünlemlerin var olduğunu ama her ünlemin bir seslenme ifadesi olmadığını; duygu ve heyecanları anlatan ünlemlerin de olduğunu söylemek gerekir. Her ünlem bir hitap ifadesi olarak karşımıza çıkmamaktadır; bu sebeple seslenme veya hitap denilince ünlemleri düşünmek yerine ünlemleri seslenmeler içerisinde bir alt başlık olarak düşünmek daha doğru olacaktır. Bir ünlemin seslenme anlamı taşıyıp taşımadığı ise kullanıldığı cümleden veya bağlamdan anlaşılabilir. Bu ünlemler, konuşanın söylemlerini muhatabına yöneltirken, muhatabın dikkatini çekmek ve ona yöneldiğini belirtmek için kullandığı seslenme ifadeleridir. Tek başına kullanıldığında da muhataba yönelik bir seslenme ifadesi taşıdığı gibi muhataba dair bir ismin öncesinde veya sonrasında da kullanılabilir ve hitabı kuvvetlendirebilir. Elbette ki bugün kullandığımız Türkçede nasıl ki konuşmalarımızda veya metinlerimizde ünlemler bulunmaktaysa Eski Türkçede de ünlem olarak gösterebileceğimiz kelimeler mevcuttur. *'yıta'*, *'esiz~esizim'*,*'a/e'* ve *'ay'* Eski Türkçe metinlerde karşılaşılan ünlemlere örnek olabilecek ifadelerdendir. Bu ünlemlerin hitap ifadesi olarak kullanımı aşağıda verilecek örnekler ile gösterilecek ve bu ünlemler açıklanacaktır.

esiz ~ esiz e ~ esizim ~ esizim e ünlemi

Esiz ya da *esizim* kelimesi çeşitli kaynaklara acıma veya acınma ünlemi olarak tanımlanmıştır. Daha çok Yenisey Yazıtlarında olmak üzere Eski Türk

Yazıtlarında karşımıza çıkan bu kelime yazıtların üzerinde çalışılan problemli kelimelerinden biri olmuştur. Tekin (2006: 223) bu konuda yaptığı incelemeler ile bu kelimenin Malov'un düşündüğü gibi çokluk 2. kişi zamiri olarak *siz, size, sizim, sizim e* değil de *esiz, esiz e, esizim, esizim e* şeklinde okunan bir ünlem olduğunu belirtmiştir. Aydın'ın (2019: 44) bahsetmiş olduğu üzere R. Alimov '*esiz*'in bugünkü Kırgız ve Özbek Türkçesindeki anlamlarıyla ondan türemiş eski Türkçe *esirke-* fiilinin başlangıç anlamına dayanarak onun eski Türk yazıtlarındaki sözlük anlamının 'değerli, kıymetli'→ 'zavallı, esef edilecek' (sınırlı anlam kötüleşmesi) → 'yazık' (ünlem, leksik anlamın kaybolması) biçiminde bir anlam değişmesine uğradığını düşünür." Sonuçta, Tekin'in ve diğer bilim insanlarının açıklamaları ile bu sözcük 'ne yazık!', 'ne acı!', 'yazık!', 'eyvah!' anlamında bir acınma ünlemi olarak görülüp değerlendirilmiştir. Yazıtlara direkt '*esiz*' ya da iyelik eki almış hali olan '*esizim*' olarak kullanılabildiği gibi bunların yanına '*a/e'* ünlemi gelmiş olarak da kullanımı yaygındır. Bu ünlem, Eski Türkçe metinlerin bazı cümlelerinde hitaplarda kullanılmış; konuşanın muhatabına acıma ve üzüntü hissini yansıtmasına yardımcı olmuş ve bu hislerin konuşandaki şiddetini muhataba yansıtmıştır. Aşağıda, bu ünlemin kullanıldığı hitap cümleleri örnek olarak gösterilecektir.

Esiz *ėlim e kunçuyum a oglanım a bodunum a* ***esizim e*** "Kutlu yurdum eyvah! Eşim, çocuklarım, halkım, ne yazık! (YY, Uyuk- Tarlak, 43)

Kıyda kunçuyum özde oglum yıta ***esizim e*** *yıta* "Obada eşim, vadide çocuk(lar)ım eyvah! Eyvah!" (YY, Uyuk- Turan, 49)

Kanım tölböri kara bodun külüg kadaşım ***esizim e*** "Hanım Tölböri, halkım, ünlü akrabalarım, ne yazık! (YY, Uyuk- Turan, 49)

... teŋri ėlimke bökmedim ***esizim e*** *yıta* "Kutlu yurduma doymadım, ne yazık! Eyvah!" (YY, Uyuk-Turan, 49)

Oglanım a ***esizim e*** *adrıldım* "Çocuklarım, ne yazık! Ayrıldım (öldüm)."(YY, Kara- Sug, 63)

Kara bodunum katıglanıŋ ėl törösin idmaŋ yıta ***esiz*** *ėlim kanım* "(Ey) avam halkım, çalışın çabalayın. Yurdu, yasaları elden bırakmayın, ne acı! Zavallı yurdum ve hanım!" (YY, Elegest I, 65)

Kanıŋız yoklayur kadaşlarıŋız kazganur ***esiz e*** "Hanınız göğe yükselir (yok olur), akrabalarınız kazanır, ne yazık!" (YY, Oznaçennaya I, 97)

Teŋrim ***esizim e*** "Azizim (kutlum) ne yazık!" (YY, Tuva B, 165)

Yukarıda da bahsedildiği gibi bu ünlem genelde runik harfli metinlerde tanıklanmaktadır. Verilen örnekler de runik harfli metinlerden alınmıştır. Fiilin isimlerden veya isimlerden sonra kullanılabildiği, kendisinden sonra a/e ünleminin de kullanıldığı görülmektedir. Örneklerde de görüldüğü gibi muhataba seslenirken kullanılması ile muhataba karşı yapılan hitabı kuvvetlendirmek, nida şeklinde bir ünlemle hitabı ona yönelttiğini göstermek amaçlanmaktadır.

a/ e –ay ünlemleri

a/ e, 'ey, ne' gibi anlamlarda kullanılan bir seslenme ünlemdir. Aslında bir seslenme ünlemi olmasından hareketle bağlama uygun da anlamlandırılabilir. Tek başına sözcüklerin sonuna gelerek kullanılmaktadır ki bu durumda 'ey' anlamına gelmektedir fakat ünlem ifadesi olabilecek farklı sözcüklerin sonuna geldiğinde o sözcüklerle beraber değerlendirilip anlamlandırılabilir. Yaylagül'ün (2005: 155) belirttiği gibi sevgi ve iyelik eki almış kelimelerden sonra gelen *a* ünlemi seslenişe kuvvet kazandırmaktadır. Genelde Eski Türk Yazıtlarında özelikle de Yenisey Yazıtlarında görülen bu ünlem muhataba seslenmek, onun dikkatini çekip hitabı ona yöneltmek için hitaplarda da sık kullanılmaktadır. Hitaplarda tek başına yer aldığı ve seslenişi kuvvetlendirmek amacı ile kullanıldığı durumlara şu cümleler örnek olabilir:

Runik harfli metinlerde tanıklanan örnekler:

Köni tirig üç yaşımda kaŋsız boldum Külüg totok èçim kişi kıldı Buŋusuz erde ben erdim Kuydaki kunçuyumga ardıldım apam ***a*** "(Ben) Köni Tirig'im? Üç yaşımda babasız kaldım. (Beni) Külüg Totok ağabeyim büyüttü. Sıkıntısı olmayan bir insan idim. Obadaki eşimden ayrıldım, ey atalarım!" (YY, Barık II, 58)

Esiz èlim ***e*** *kunçuyum* ***a*** *oglanım* ***a*** *bodunum* ***a*** *esizim e* "Kutlu yurdum eyvah! Eşim, çocuklarım, halkım, ne yazık!" (YY, Uyuk-Tarlak, 43)

Oglanım ***a*** *esizim e adrıldım* "Çocuklarım, ne yazık! Ayrılım (öldüm)."(YY, Kara- Sug, 63)

... èkizim ***e*** *erdem bolsar bodunug erk bodunug* "Ey ikizim(?) Kahraman olursa(n) halk (da) güçlü halk (olur)"(YY, Altın- Köl II, 109)

Yalawaç barıpan kelmediŋiz begimiz ***e*** "Elçi (olarak) gelmediniz beyimiz" (YY, Uybat I, 112)

Eski Uygurca metinlerde tanıklanan örnekler:

*Ay inilerim meniŋ bökünki kün ertiŋü kork<g>um belinlegüm kelir, inçe bolmazun kaltı bo arıg sėmek içinde kadır yawlak keyikler bar bolup, biz yokadguluk emgengülük bolmalım tėp, ikintisi tėgin inçe tėp tėdi, èşidü yarlıkazun èçim **a** kim mėniŋ bo et'özümin esirkegüm idi kelmez,…*"Ey küçük kardeşlerim, benim bugün (içimde) çok korkum var, öyle olmasın (ki) bu orman içine vahşi yabani hayvanlar var olup, biz (ise) yok olacak, eziyet çekecek(lerden) olmayalım. İkinci prens şöyle dedi: Lütfen dinle ağabeyim! Ki benim bu vücudumu hiç esirgeyesim gelmez,…"(AB, 90-98, 77-78)

*…körkle kövşek tokılıg, inimiz erdiŋ küvez **a**, ögke kaŋka sevitmiş erdiŋ kadaş **a**, neçökin yene birgerü, birlekiye ünüp üçegü, negülük titdiŋ özügin,…*"…Güzel, ılımlı ve erdemli kardeşimiz idin ey sevgili, anneme babama (kendini) sevdirmiş idin ey kardeş(im), neden yine beraber çıkıp üçümüz ne diye terk ettin kendini,…" (AB, 345- 349, 95)

*Ay emgek ay emgek bökünki künte amrak ögükkiyemin yme yitdürdim ıçgındım erki mü men tep yaşın yodunu hatunın ütleyü inçe tėp tėdi, tözünüm **a** sen neŋ busma busrulma, men amtı kamagun ünüp amrak ögüklerimin tileyin barın yokın bileyin,…* "Ey eziyet ey eziyet! Bugün sevgili yavrucuğumu yitirdim mi?" diye göz yaşını silip eşine teselli vererek şöyle dedi: "Ey azizim! Sen hiç üzülme, ben şimdi hepsiyle beraber çıkıp sevgili çocuklarımı arayayım, varlığını yokluğunu bileyim,…" (AB, 406- 412, 99-100)

*…terkin sözleŋ buryuk **a**, kiçigi oglum kanta ermiş et'özüm busurkanur buşrulur,…*"Çabuk söylesene ey kumandan! Küçük oğlum neredeymiş (nasılmış), canım yanıyor ateş içinde,…" (AB, 451- 453, 102)

Genelde runik harfli metinlerde tanıklansa da Eski Uygurca metinlerde de a/e ünlemi kullanılmaktadır. Genelde hitap edilen ismin arkasından kullanılarak 'ey' anlamı taşımakta ve hitabın yöneltildiği kişiye dikkat çekmekte ve hitap anlamını kuvvetlendirmektedir. Örneklerde de görülmüş olduğu gibi *'apam a'*, *'eçim a'*, *'begimiz e'* şeklinde kullanılmakta ve bu kişilere hitap edildiğini göstermektedir.

Tekin'in (2016: 149) belirttiği üzere yüklemlerin sonuna geldiğinde pekiştirme görevinde kullanılmaktadır ve hitabı kuvvetlendirmektedir.

*Yüz yaşayın **a** Teŋrim çök* "Yüz (yıl) yaşayın! (Ey) Tanrım! Âmin!" (YY, Tuba II,126)

*Bėriŋ **e*** "verin!" (UY, Hoyto-Tamır XX, 81)

Runik harfli metinlerde yüklemden sonra kullanımı datespit edilmiştir. İsimlerden sonra kullanımından farklı olarak yüklemden sonra kullanıldığında 'ey' anlamında ziyade yüklemin anlamını kuvvetlendirir. Yukarıda verilen örneklerde emir kipinde çekimlenmiş fiillerden sonra kullanılarak emir anlamını pekiştirerek daha güçlü bir hitap olanağı sağlamaktadır.

Yukarıda da belirtilmiş olduğu üzere genelde *esiz ~ esizim* kelimeleri ile birlikte kullanılmaktadır. *Esiz* ünlemi ile birlikte kullanıldığında bu ünlem ile aynı anlama gelmektedir; ünlem ifadesini ve anlamını güçlendirmek ve muhataba yansıtmak adına birlikte kullanılmış olması muhtemeldir.

Esiz ėlime kunçuyum a oglanım a bodunum a ***esizim e*** "Kutlu yurdum eyvah! Eşim, çocuklarım, halkım, ne yazık!" (YY, Uyuk-Tarlak, 43)

Kuyda kunçuyum özde oglum yıta ***esizim e*** *yıta* "Obada eşim, vadide çocuk(lar)ım eyvah! Ne yazık! Eyvah!" (YY, Uyuk-Turan, 49)

Kanım tölböri kara bodun külüg kadaşım ***esizim e*** "Hanım Tölböri, halkım, ünlü akrabalarım, ne yazık!" (YY, Uyuk- Turan, 49)

... teŋri ėlimke bökmedim ***esizim e*** *yıta* "Kutlu yurduma doymadım, ne yazık! Eyvah!" (YY, Uyuk-Turan, 49)

Kanıŋız yoklayur kadaşlarıŋız kazganur ***esiz e*** "Hanınız göğe yükselir (yok olur), akrabalarınız kazanır, ne yazık!" (YY, Oznaçennaya I, 97)

Teŋrim esizim ***e*** "Azizim (kutlum) ne yazık!" (YY, Tuva B, 165)

Oglanım a ***esizim e*** *adrıldım* "Çocuklarım, ne yazık! Ayrılım (öldüm)."(YY, Kara- Sug, 63)

Nasıl ki *esiz/ esizim* ünlemine runik harfli metinlerde daha çok rastlanıyorsa bu ünlemlerle beraber a/e ünleminin kullanımı da daha çok runik harfli metinlerde gözlemlenir. İki ünlem de birbirinden ayrı kullanımında bir anlam ifade ediyor olmasına rağmen yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi birlikte de kullanılabilir. İki ünlem bir arada kullanılarak hem ünlemlerin anlamı kuvvetlenmektedir, hem de muhataba seslenirken daha kuvvetli bir hitap kullanılarak, acıma anlamı daha etkili bir şekilde aktarılmaktadır. Son örneğe bakacak olursak, *oglanım* kelimesinden sonra gelen *a* ünlemi hitap edenin çocuklarına daha etkili bir şeklinde seslenmesine olanak sağlar ve sonrasında gelen *esizim e* kullanımı bu hitabı kuvvetlendirmekte, acıma duygusunu muhataba daha güçlü bir şekilde yansıtmaktadır.

Bunun yanında sadece *esiz ~ esizim* kelimeleri ile birlikte değil ünlem ifadesi olabilecek başka kelimeler ile de beraber kullanılabilmektedir. Örneğin, 'buŋ' kelimesinden sonra *a* ünleminin geldiği örnekler vardır. 'buŋ' kelimesi 'sıkıntı, tasa, dert' anlamlarına gelmektedir ve *'buŋ a'* kullanımı 'Ne dert!', 'Ne tasa!' anlamlarına gelmektedir ve yine hitap ifadelerinde bu kullanım da tanıklanmaktadır.

*Bodunum **a** oglum **a** yutuzum **a** Adrıltım seçlintim yıta **buŋ a*** "(Ey) Halkım! Çocuklarım! Eşim! (Sizlerden) ayrıldım, ayrıldım eyvah! Ne sıkıntı!" (YY, Kızıl-Çıraa I, 146)

Yine hitaplardaki bu kullanım da runik harfli metinlerde görülmektedir. a/e ünlemi sadece *esiz/esizim* ile birlikte değil de başka kelimelerin de sonuna gelebilmektedir. Fakat bu her kelime için geçerli değildir, daha çok ünlem anlamı taşıdığı ve sonuna eklendiğinde bu kelimenin anlamını kuvvetlendirdiği düşünülürse bu duruma uygun kelimelerin sonuna gelmektedir. *Buŋ* kelimesi 'sıkıntı' anlamına gelmektedir. Bu kelimeyi hitap sırasında bir ünlem haline getirip anlamını kuvvetlendirirken hitabı da daha etkili kılmaktadır.

ay ünlemi ise yine hitaplara kullanılan ve 'ey' anlamına gelen bir ünlemdir. Eraslan'ın (2012: 276) da belirtmiş olduğu gibi seslenme ünlemleri içerisinde yer alan kelime ilgili kelimenin başına getirilmesi ile seslenme oluşturur ve Eski Uygurcada sık kullanılmaktadır. Yine Yaylagül (2005: 156) *ay* ünleminin kullanımı ile ilgili olarak "Üst katmandaki devlet büyüklerinden, alt katmana yönelik seslenişlerde ise, runik metinlerde sesleniş biçimlerine 1. teklik iyelik ekinin eklendiği, Buddhist ve Hristiyan çevresi metinleriyle destanlarda ise, genellikle, *ay/ey* "ey" ünleminin kullanıldığı görülmektedir." diyerek bu ünlemin Uygur Türkçesi metinlerinde genellikle tercih edildiğini belirtip daha çok statüsel sıralama dâhilinde üst olanın alt olana seslenişinde karşımıza çıktığını belirtmektedir.

***Ay** inilerim meniŋ bökünki kün ertiŋü kork<g>um belinlegüm kelir, inçe bolmazun kaltı bo arıg sėmek içinde kadır yavlak keyikler bar bolup, biz yokadguluk emgengülük bolmalım tėp, ikintisi tėgin inçe tėp tėdi, eşidü yarlıkazun ėçim a kim meniŋ bo et'özümin esirkegüm idi kelmez,…* "Ey küçük kardeşlerim, benim bugün (içimde) çok korkum var, öyle olmasın (ki) bu orman içine vahşi yabani hayvanlar var olup, biz (ise) yok olacak, eziyet çekecek(lerden) olmayalım. İkinci prens şöyle dedi: Lütfen dinle ağabeyim! Ki benim bu vücudumu hiç esirgeyesim gelmez,…" (AB, 90-98, 77-78)

Ay *irinç tişi bars enüklegeli yėti kün bolmış…* "Ey zavallı dişi kaplan, yavrulayalı yedi gün olmuş, …" (AB, 120-121, 79)

*… **ay** inim alp titgülük tavar alp iş neŋ inçip isig özte ertmez tėp tėdi, bo savnıŋ basa soŋınta mahasatve tegin inçä tep tedi, **ay**ėçilerim a, biz kamagun amtı isig özümüzke et'özümüzke ertiŋü ilinmiş yapşınmış biz,…* "Ey kardeşim, servetten vazgeçmek zor, işten (vazgeçmek) zor, fakat hiçbir şey candan (vazgeçmek kadar zor) değildir." dedi. Bu sözün hemen sonrasında Mahasattva prens şöyle dedi: "Ey ağabeylerim! Biz hepimiz şimdi canımıza, vücudumuza son derece bağlanmışız,…" (AB, 148- 155, 81-82)

*… **ay** ulug ėlig beg men montag montag sav ėşidtim bo ne sav ol,…*"Ey büyük hükümdar, ben böyle böyle söz işittim, bu ne demek oluyor,…" (AB, 399-401, 99)

Ay *emgek **ay** emgek bökünki künte amrak ögükkiyemin yme yitdürdim ıçgındım erki mü men tėp yaşın yodunu hatunın ütleyü inçe tėp tėdi, tözünüm a sėn nėŋ busma busrulma, men amtı kamagun ünüp amrak ögüklerimin tileyin barın yokın bileyin,…*"Ey eziyet ey eziyet! Bugün sevgili yavrucuğumu yitirdim mi?" diye göz yaşını silip eşine teselli vererek şöyle dedi: "Ey azizim! Sen hiç üzülme, ben şimdi hepsiyle beraber çıkıp sevgili çocuklarımı arayayım, varlığını yokluğunu bileyim,…" (AB, 406- 412, 99-100)

*Muŋ **ay** muŋ **ay** yitürmiş men isig sever amrak atayımın, ogulum yaŋı bolmışta ögrünçüm sevinçim az ärdi, keninde ogulug yitürdükte…* "Ey keder ey keder, kaybetmişim ben samimi/ candan (ve) sevgili yavrumu, oğlum yeni doğduğunda sevincim az idi, sonra oğlumu kaybedince,…" (AB, 424- 428, 100-101)

Ay *künkiyem körmeyin erti monı teg, ulug açıg emgekig tėp tėdi,…*"Ey güneşim, görmeseydik böyle büyük acıyı/ eziyeti." (AB, 488-490, 105)

Ay ünleminin kullanımı daha çok Eski Uygur Türkçesi metinlerinde görülmektedir ki yukarıda verilen örnekler de bu metinlerdendir. *'Ay künkiyem', 'ay ulug elig'* kullanımlarından da görüleceği gibi ismin ya da hitap edilen isme yöneltilen bir sıfatın önüne eklenerek 'ey' anlamı katar ve hitap doğrudan o isme yöneltilmiş olur. Böylece, muhataba yapılan seslenme anlamını kuvvetlendirmektedir.

Bununla beraber *ay* hitap edilecek ismin önüne getirilirken sonrasına da *a/e* ünlemi gelebilir. Yine bu kullanımın da muhataba olan seslenmeyi kuvvetlendirme amacı taşıması muhtemeldir.

Ay *buryuk* ***a*** *amrak atayım mahasatve kanta ermiş tėp ayıtu yarlıkadı,…* "Ey kumandan, sevgili yavrum Mahasattva nasılmış? diye sordu,…" (AB, 443-445, 102)

… ay inim alp titgülük tavar alp iş neŋ inçip isig özte ertmez tėp tėdi, bo savnıŋ basa soŋınta mahasatve tėgin ince tėp tėdi, ***ay*** *ėçilerim* ***a****, biz kamagun amtı isig özümüzke et'özümüzke ertiŋü ilinmiş yapşınmış biz,…*"Ey kardeşim, servetten vazgeçmek zor, işten (vazgeçmek) zor, fakat hiçbir şey candan (vazgeçmek kadar zor) değildir." dedi.Bu sözün hemen sonrasında Mahasattva prens şöyle dedi: "Ey ağabeylerim! Biz hepimiz şimdi canımıza, vücudumuza son derece bağlanmışız,…" (AB,148- 155, 81-82)

Yine *ay* ünlemi ve *a* ünleminin beraber kullanımı da genelde Eski Uygur Türkçesi metinlerinde görülmektedir. Örneklere bakacak olursak seslenilen ismin önüne *ay* ünlemi, sonrasına ise *a* ünlemi getirilerek kullanılmaktadır. Zaten 'ey' anlamına gelmekte olan *ay* ünleminin anlamı *a* kullanımı ile kuvvetlendirilmektedir. Örneğin, *'ay ėçilerim a'* kullanımına bakacak olursak 'Ey ağabeylerim' anlamına gelmektedir ama buradaki *a* ünlemi, *ay* ünleminin anlamını kuvvetlendirmiştir. *Ay* ünlemi söylenildiği gibi hitabı doğrudan muhataba yönlendirmektedir ama *a* ünleminin kullanımı ile bu durum ve ünlem anlamı daha da kuvvetlenmiştir.

yıta ünlemi

yıta da seslenme ünlemleri içerisinde gösterilebilecek, 'Eyvah!', 'Ne yazık!' anlamlarına gelen ve hitaplarda kullanılan bir ünlemdir. Erhan Aydın (2019: 51) bu kelimenin de farklı okumalarının olduğunu ve kelimenin açıklaması hakkında farklı fikirler öne sürüldüğünden bahseder. Kendisinin bahsettiği açıklamalardan bazıları şunlardır: "Bazin yıt- fiilinden alır ve yit- 'disperaître' fiilinin ünlüsünün art ünlüye dönüşmesi ile açıklar ve yıt-a için 'nafile, envain' anlamını verir, a ekini ise zarf-fiil olarak düşünür." , "Hamilton **yıt*- 'yitmek, kaybolmak, kendi sonunu hazırlamak' fiilinden *–a* ile yapılmış zarf-fiil sayar ve fiildeki ünlülerin sonradan ince sıraya geçtiğini belirtmektedir." Bu ünlem ile özellikle Yenisey Yazıtlarında sık karşılaşılmaktadır. Aşağıda ünlemin hitap ifadesi olarak kullanıldığı bazı cümleler örneklenmiştir:

Kuyda kunçuyum özde oglum ***yıta*** *esizim e* ***yıta*** "Obada eşim, vadide çocuk(lar)ım eyvah! Eyvah!" (YY, Uyuk- Turan, 49)

… teŋri ėlimke bökmedim esizim e ***yıta*** "Kutlu yurduma doymadım, ne yazık! Eyvah!" (YY, Uyuk-Turan, 49)

Kara bodunum katıglanıŋ èl törösin idmaŋ ***yıta*** *esiz èlim kanım* "(Ey) avam halkım, çalışın çabalayın. Yurdu, yasaları elden bırakmayın, ne acı! Zavallı yurdum ve hanım!" (YY, Elegest I, 65)

èçim yurçumka ***yıta*** "Ağabeyim, kayınbiraderim, ne acı!" (YY, Çaa-Höl V, 85)

Bodunum a oglum a yutuzum a

Adrıltım seçlintim ***yıta*** *buŋ a* "(Ey) Halkım! Çocuklarım! Eşim! (Sizlerden) ayrıldım, ayrıldım eyvah! Ne sıkıntı!" (YY, Kızıl- Çıraa I, 146)

Yèti urı oglunuzka bökmedök kaŋıçım alp ukuşça buŋı tüşürmek ertiniz buŋka taşın beŋkü tiker men ***yıta*** "Yedi erkek çocuğunuza doymadınız. Babacığım yiğit bir anlayışla bunu söylemek istediniz. Buraya taşını edebî (kalmak üzere) dikiyorum, eyvah!" (YY, Abakan, 157)

Bu ünlem de genellikle runik harfli metinlerde tanıklanmaktadır ve örnekler de bu metinlerdendir. Hitaptan sonra kullanılarak hitap sırasında söylenmek istenen anlamı kuvvetlendirmektedir. "*èçim yurçumka* ***yıta****"* kullanımında hitap edilen isimlerden sonra getirilmiş ve hitabı kuvvetlendirmiş, muhatabın daha çok dikkatini çekmek hedeflenmiştir. Diğer örneklerde görülen cümle sonundaki kullanımı ile söylenilecek olan muhataba söylenmiş olsa da cümle sonunda hitabın kuvvetlendirilmesi, acıma veya üzüntü anlamının muhataba daha güçlü ifade edilmesi amaçlanmıştır.

2.2.2. Sıfatlar ile Seslenme

Sıfatlar isimlerin önüne gelerek onların sahip oldukları özellikler hakkında bilgi veren, onları niteleyen ve bazen de belirten sözcüklerdir. Hitaplarda sıfat kullanımı sıkça karşılaşılan bir durumdur. Bahsedildiği gibi hitapları belirleyen farklı sosyal durumlar vardır yaş, cinsiyet, statü, sosyal mesafe gibi. Bu değişkenler ile bağlantılı olarak muhataba saygı ve nezaket gösterimi gibi faktörlerde hitaplar vasıtası ile gerçekleştirilebilmektedir. Böyle durumlarda konuşmacının muhatabına olan hitapları farklılık ve çeşitlilik göstermektedir. Özellikle de sosyal mesafenin çokluğu ya da azlığı hitaplar üzerinde ciddi bir belirleyicidir. Bu durum Eski Türkçede de geçerlidir; hitap ifadeleri sosyal değişkenlerden etkilenmekte ve farklılaşmakta, hitaplar aynı zamanda saygı ve nezaket gösterimi amacıyla da kullanılmaktadır. Buraya kadar iyelik ekli kullanımların sahiplenme gösterdiğini ve bu doğrultuda hitap ifadelerine saygı anlamı yüklendiğinden, zamir kullanımlarının muhatapla olan yakınlığa bağlı olarak çeşitlendiğinden ve saygı anlamı

taşıdıklarından, emir kipinin de statüsü düşük birine karşı ya da sosyal mesafenin az olduğu durumlarda kullanıldığından ve yine saygı anlamından uzak olduğundan bahsedilmiştir. Sözcüklerle yapılan ifadelerde ünlemler ele alınmış ve seslenmede anlamı kuvvetlendirme amacıyla kullanıldıklarından bahsedilmiştir. Hitap ifadelerinde tercih edilen önemli bir kullanım da sözcüksel seslenmeler içerisinde ele alabileceğimiz sıfatlardır.

Sıfatlar isimlerin önüne gelerek onlara ait özellikleri gösteren, onları niteleyen ve belirten sözcüklerdir. Hitaplarda da muhataba, kendisine ait olabilecek sıfatlarla seslenmek tanıklanan ve sık başvurulan bir durumdur. Hitaplarda statülerin belirleyici bir role sahip olduğundan bahsedilmiştir; bu durum muhataba kullanılacak sıfatın belirlenmesini de etkilemektedir. Üst statüde olan birisine alt statüde olan birisi seslenirken, ona ait olabilecek ya da yakışan olumlu sıfatlar ile seslenmesi hem üst katmandaki kişiye uygun bir hitap tarzı benimsenmesini hem de o kişiye gerekli saygı ve nezaket ifadesinin gösterilmesini sağlayacaktır. Üst statüdeki birinin alt statüdeki kişiye hitap ederken yine sıfat kullanımı gözlemlenebilir. Fakat alt statüde olan bir konuşan ile üst statüde olan bir konuşan aynı sıfatları kullanmamaktadır. Üst olana seslenirken daha saygılı, kişiyi yüceltici ve onurlandırıcı sıfatlar tercih edilirken alt olana hitap sırasında daha sevgi ve nezaket ifadesi taşıyan sıfatlar tercih edilir. Yaylagül (2005: 155) durumu "Seslenme sırasında, üst katmandaki kişilere toplum tarafından saygı uyandıran bilgili olma, güçlü olma gibi nitelikler yüklenip güçlü, değerli ve sevilen varlıklara benzetilerek bu kişilere yönelik saygı ve ululama gözlenmektedir. Üst katmanın alt katmana seslenişinde de sevgi gözlenmektedir." şeklinde açıklamaktadır. Üst statüde bulunan birine karşı saygıyı göstermek için ve onu memnun etmek için yüceltici bir sıfat, alt statüde olan birine karşı da sevgi gösterecek bir sıfat tercih edilir. Bununla beraber üst statüde olan birine karşı kullanılan unvanlar da nihayetinde onlara ait sosyal bir niteliği belirttikleri için bir sıfat gibi kullanılmakta ve böylece muhataba duyulan saygı ifade edilmektedir.

Seslenmelerde sıfat kullanımında ya sıfat ve isim birlikte kullanılır ya da yalnızca muhatabın konuşmacı karşısındaki durumuna uygun olarak seçilmiş bir sıfat ile doğrudan seslenilmektedir. Bununla birlikte tek sıfatla sesleniliyor ise sıfatın; sıfat ve isim birlikte kullanılıyorsa ismin iyelik eki aldığı durumlarla da karşılaşılır. Yukarıda iyelik eklerinin bağlılık ve dolayısıyla da bir saygı ifadesi olduğu belirtilmiştir. Hem saygı göstergesi olan bir sıfatın seçilmesi hem de iyelik ekiyle de bu saygının tekrar muhataba sunulması ona karşı duyulan saygının ifade edilişini

kuvvetlendirmekte ve muhatabı daha da yüceltmektedir. Aynı durum sevgi ifadesi için de geçerlidir, yani muhataba duyulan sevginin fazlalığını muhataba göstermektedir. Yaylagül (2005: 156) "Aile büyüklerinden küçüklere yapılan seslenişlerde Buddhist ve Hristiyan Türk çevresi metinlerinde, sıklıkla sevgi anlatan sıfatlardan sonra akrabalık adlarına 1. teklik iyelik ekinin eklenmesiyle oluşturulmuştur." diye bir değerlendirmede bulunmuştur. Bu açıklama göstermektedir ki seslenmelerde sıfat ve ismin birlikte kullanılması durumu daha çok akrabalık isimleri ile birlikte karşımıza çıkmakta ve iyelik ekinin de ismin sonuna eklenmesi ile birlikte söylenildiği gibi seslenilen kişiye yoğun bir sevgi beslenildiği işaret edilmektedir. Aşağıda sıfat veya sıfat+isim kullanımı ile yapılan seslenme örneklerine ve bunların iyelik eki almış kullanımlarına örnekler verilecektir.

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde kullanılan hitap cümlelerinde sıfat kullanımının tanıklandığı örnekler şunlardır:

Ay ***irinç*** *tişi bars enüklegeli yėti kün bolmış…* " Ey zavallı dişi kaplan, yavrulayalı yedi gün olmuş,…" (AB, 120-121, 79)

körkle kövşek tokılıg*, inimiz erdiŋ* ***küvez*** *a, ögke kaŋka sevitmiş erdiŋ kadaş a, neçökin yene birgerü, birlekiye ünüp üçegü, negülük titdiŋ özügin,…*"Güzel, ılımlı ve erdemli kardeşimiz idin ey sevgili, anneme babama (kendini) sevdirmiş idin ey kardeş(im), neden yine beraber çıkıp üçümüz ne diye terk ettin kendini,…" (AB, 345- 349, 95)

… ay ***ulug*** *ėlig beg men montag montag sav ėşidtim bo ne sav ol,…*"Ey büyük hükümdar , ben böyle böyle söz işittim, bu ne demek oluyor,…"(AB, 399-401, 99)

Ay emgek ay emgek bökünki künte ***amrak ögükkiyemin*** *yme yitdürdim ıçgındım erki mü men tėp yaşın yodunu hatunın ütleyü ince tėp tėdi,* ***tözünüm*** *a sen neŋ busma busrulma, men amtı kamagun ünüp* ***amrak ögüklerimin*** *tileyin barın yokın bileyin,…*"Ey eziyet! Ey eziyet! Bugün sevgili yavrucuğumu yitirdim mi? diye göz yaşını silip eşine teselli vererek şöyle dedi: "Ey azizim! Sen hiç üzülme, ben şimdi hepsiyle beraber çıkıp sevgili çocuklarımı arayayım, varlığını yokluğunu bileyim." (AB, 406- 412, 99-100)

Körklekiye ögüküm*, ölmek emgek neçökin, öŋre kelip ertdürdi, sentide öŋre ölmekig, bulayın ay* ***künkiyem*** *körmeyin erti monı teg, ulug açıg emgekig tėp tėdi,…* "Ne zor idi yavrucuğum, güzel canım, ölmek eziyeti nasıl bu kadar erken gelip (seni)

aldı/ yakaladı, senden önce ölseydim ey güneşim, görmeseydik böyle büyük acıyı/ eziyeti. (AB, 485- 490, 105)

Amrak *oglım ne üçün buşuşlug keltiŋiz* "Sevgili oğlum, niçin üzüntüye kapıldınız?" (KP, 12)

Amrak ögüküm *yėr teŋri törümişta berü bay yeme bar yok çıgay yeme bar* "Sevgili yavrum, yer ve gök yaratıldığından beri, zengin de var, yoksul da var." (KP, 13)

Kaŋım ***kutı*** *meni sever mü siz* "Haşmetli babacığım, beni seviyor musunuz?" (KP, 13)

Amrak ögüküm *seni ince sever men ayadakı yençü 2 monçuk teg közdeki* "Sevgili yavrum, ben seni avucumun içindeki iki inci tanesi kadar, gözümdeki …" (KP, 13)

Amrak ögüküm *köŋlin neçük berteyin men* "Sevgili yavrumun gönlünü nasıl kırarım?" (KP, 15)

Amrak ögüküm *meniŋ ėlte kazgançım siziŋ ermez mü* "Sevgili yavrucuğum, benim devlet gelirlerim sizin değil mi?" (KP, 18)

Kaŋı kan ince tėp yarlıgkaddı bir ***kiye amrak oglumın*** *siziŋe tutuzur men esen tükel kelürüŋ tėp yarlıgkadı* "Babası han (rehbere) şu buyruğu verdi: "Biricik sevgili oğlumu size emanet ediyorum. Onu sağ salim geri getirin" dedi." (KP, 23)

Amrak kadaşım *eşiŋ tuşuŋ biziŋ bėş yüz eren kança bartı… esen tegi mü* "Sevgili kardeşim; eşin dostun ve bizim beş yüz adamımız, nereye gittiler? Sağ dönebildiler mi?" (KP, 37)

Bultum ***ögüküküm*** *tėp tėdi… ötrü inisi ince tėp tėdi siz aruk siz* "Buldum yavrucuğum dedi. O zaman, küçük kardeşi şöyle söyledi: Siz yorgunsunuz,…" (KP, 38)

Ay ***buryuk*** *a* ***amrak atayım*** *mahasatve kanta ermiş tėp ayıtu yarlıkadı,…*"Ey kumandan, sevgili yavrum Mahasattva nasılmış? diye sordu." (AB, 443- 445, 102)

Verilen örneklerde de görüldüğü gibi ya doğrudan *'ögük'* gibi bir sıfat ile seslenilmiş ya da '*irinç tişi bars'* kullanımında olduğu gibi bir sıfat isim ile beraber kullanılarak hitap edilmiştir. *İrinç tişi bars* diye seslenerek kaplana daha acıma yüklü bir hitap yapıldığı, *ögüküm* ile seslenerek de hitaba daha fazla sevgi ifadesi yüklendiği söylenebilir. Dahası 'sevgili yavrucuğum' anlamında '*amrak ögüküm'* ifadesi de hitaplarda fazlaca tercih edilmiştir ve hitap sırasında muhataba sevgi ve nezaket

ifadesi daha yoğun yansıtılmak istenmiştir. Tabii bu sıfatlarla birlikte teklik 1. kişi iyelik ekinin de tek sıfat kullanılıyorsa sıfata eklenerek, sıfat ve isim beraber kullanılıyorsa isme eklenerek kullanıldığı görülmektedir. '*Ulug ėlig bey'* ifadesi ile de hitap eden hükümdara '*ulug'* sıfatı ile seslenerek onu yüceltmiş ve saygısını göstermiştir. Son örnekte ise '*buryuk'* olarak seslenerek kişiye unvanı ile hitap edilmiş ve bu unvan ile beraber kazanılan rütbe ve saygı hitap sırasında muhataba yansıtılmıştır.

Statüsel olarak alt olanın üste seslenilirken tek olarak en çok kullandığı sıfatlardan biri *'teŋrim'* sözcüğüdür. Tanrı sözcüğü Eski Türkçede de bugün olduğu gibi 'inanılan, evrenin ve insanların yaratıcısı olan güç' anlamında kullanılmaktadır ki bu anlamdaki *'teŋrim'* kullanımı sıfat değildir. Genellikle dini metinlerde tercih edilen böyle bir hitapta saygı iyelik eki kullanımı ile muhataba yansıtılacaktır. Fakat *'teŋrim'* sözcüğü hükümdar veya kağan için kullanıldığında bir sıfat görevinde kullanılmaktadır. Böyle bir sıfat genelde din dışı metinlere kullanılmaktadır. Hükümdara karşı böyle bir kullanımda bulunulmasının sebebi ise Eski Türklerde kağanın Tanrı'dan aldığı özel bir güce sahip olduğunun kabul edilmesi ve kutsal görülmesidir. Hükümdara hitap ederken böyle bir sıfat kullanılarak Tanrı kadar kudretli görüldüğü, kutsal ve değerli kabul edildiği belirtilerek hükümdar yüceltilir. Yine bu sözcüğe de bağlılık işareti olarak iyelik eki getirilmiş ve saygı gösterimi kuvvetlendirilmiştir.

Teŋrim *aglık kurug kalır agı barım algın-sar uvatsar yazukka tüşe teginmegey ertimiz* ***teŋrim*** "Haşmetlim, hazine kurumak üzere. Eğer, zenginlikler ve varlıklar bitiyorsa, ufalıyorsa, hataya düşmeyiz, Hünkârım." (KP, 14)

Teŋrim *ėlig törüg agı barım tutar agı barım alkınsar ėl törü neçük tutar biz* ***teŋrim*** "Haşmetlim, devleti ve onun kurumlarını, varlık ve zenginlik ayakta tutar. Varlık ve zenginlik tükenirse, Devleti ve kurumlarını nasıl sürdürebiliriz, Haşmetlim?" (KP, 15)

Teŋrim *ne muŋ tak kim antak teŋri teg erdini teg ögükünüzni ölüm yėriŋe ıdur siz* "Haşmetlim, nasıl bir felaket oldu da, böyle gök gibi, mücevher gibi sevgili yavrunuzu bu ölüm yerine gönderiyorsunuz?" (KP, 23)

ėçim tėgin ölüm yėrke barır ol neglük kalır men ***Teŋrim*** *men yeme barayın* "Ağabeyim prens, ölümlü yere gidiyor. Ben niye burada kalıyorum, Haşmetlim? Ben de (onunla) gideyim!" (KP, 25)

Siz yalŋuskıya kalır siz ***teŋrim*** *korkmaŋ busanmaŋ* “Siz yalnız kalıyorsunuz. Haşmetlim, korkmayın, üzülmeyin.” (KP, 30)

Hükümdarlara seslenilirken *teŋrim* sıfatının sıkça kullanıldığından bahsedilmiştir. Bu kullanım için verilen örnekler de yine Eski Uygurca metinlerden alınmıştır. Bu örneklerde de görüldüğü bu sıfatın statüsel olarak alt olanın üst olana hatta direkt hükümdara seslenirken kullandığını söyleyebiliriz. Yukarıdaki örneklerde bu sözcük ‘Haşmetlim’ olarak çevirilmiştir ve hitap sırasında hükümdara karşı bu sözü kullanmak onun yüceliğini ona ifade ederek hitap sırasında saygıyı gösterme amacı taşımaktadır. Yine tüm örneklerde iyelik eki ile birlikte kullanılan sözcük, böylelikle hükümdara sunulan saygı ve hürmet anlamını iki şekilde de muhataba göstermektedir.

Bununla beraber *‘teŋri’* sözcüğü hükümdara ya da üst olana olan seslenmelerde sık kullanılan bir sıfat olduğu için sadece iyelik eki değil başka ekler de alabilmektedir. Yine bu ekler de iyelik eklerinin saygı anlamını kuvvetlendirmesi gibi bu sıfata seslenmelerde ve saygı gösteriminde destek sağlamaktadır. Bu eklerden birisi +kAn ekidir. Bu ek Ferruh Ağca’nın belirtmiş olduğu üzere (2020) “Kutsallığı kabul edilmiş veya bilinen bazı kelimeler eklenip kutsallığa bağlı saygı anlamı yaratmaktadır. Türk/Moğol dillerindeki kan/han sözcüğünün ekleşmiş biçimi olduğu düşünülmektedir.” Bu bağlamda, bu ekin yine saygı anlamı taşıdığı ve saygı gösterilmesi beklenen sosyal statüsü yüksek veya kutsal olduğu düşünülen kişilere seslenirken kullanıldığı söylenebilir ya da ‘*teŋri’* gibi sıfatlara eklenerek seslenme sırasında saygı anlamını kuvvetlendirmektedir.

Teŋriken *alp kutlug bilge kan…* “Saygıdeğer Alp Kutlug Bilge Han…” (UY, Hoyto-Tamır VI, 75)

Runik harfli metinlerden alınan bu örnekte de görüldüğü gibi, iyelik eki yerine bu sefer +kAn eki kullanılmıştır. Bu ekin de saygı ifadesi taşıdığını ve kutsallık ifade ettiğini düşünürsek yine hükümdar veya kağana yapılan hitaplarda onu yüceltmek ve ona duyulan saygıyı ifade etmek için kullanılmıştır diyebiliriz.

2.2.3. Birleşik Fiiller ile Seslenme

Ünlemler ve sıfatlar dışında, hitap cümlelerinde kullanılan fiiller de saygı gösterimi konusunda konuşmacılara yardımcı olmaktadır. Muhataba seslenirken kullanılacak fiillerin seçimi konuşmacı ve muhatap arasındaki ilişkiyi ve onların sosyal statülerini yansıtmaktadır ki özellikle *yarlıka-, ötün-*, *tegin-* gibi bazı fiillerin kullanımı tamamen bu sosyal statülere göre belirlenmektedir. Bu fiiller, muhataba hitap ederken uygun olduğunda hitap cümlesi içinde kullanılabileceği gibi bu fiillerin doğrudan hitaplar cümlelerinde kullanılmadığı örnekler de bulunmaktadır. Eski Türkçe metinlerde iki kişi arasında geçen konuşmalara ait cümleler verilirken nasıl bir hitap tarzı kullanıldığını ifade etmek için sosyal statüleri gösteren bu fiiller metinlerde kullanılmaktadır. Bununla beraber bu fiiller metinlerde asıl fiil olarak ya da yardımcı fiil yapısı içerisinde yer alabilir. "Bu fiiller asıl/temel fiil olarak sosyal statüyü belirlediği gibi, bunlardan *ötün-* ve *yarlıka-* fiillerinin Eski Uygurcada yardımcı fiile dönüşerek üst ve alt katmanlar arasındaki söylemi belirlediği de fark edilmektedir." (Ağca, 2020) açıklaması da bu durumu göstermektedir. Öncelikle birleşik fiilin ne demek olduğuna bakacak olursak Korkmaz (2017: 199), "Birleşik fiiller, bir ad ile bir yardımcı fiilin, iki ayrı fiil şeklinin yahut da ad soylu bir veya birden çok kelime ile bir esas fiilin birleşmesinden oluşan ve tek bir kavrama karşılık olan fiil türleridir." şeklinde birleşik fiili tanımlamıştır. Eski Türkçe metinlerde bu fiiller asıl fiil olarak kullanılmamışsa genelde iki ayrı fiil ile oluşturulan birleşik fiil yapısı ile karşımıza çıkmaktadır, bazen de isimle oluşturulmuş kullanımları ile karşılaşılmaktadır. İki fiilin birleşmesi ile oluşan birleşik fiilleri ise Korkmaz (2017: 200) "burada birinci fiil bir zarf-fiil kuruluşundadır. Buna, esas fiilin anlamını tasvir eden ve ona yeni bir anlam özelliği katan yardımcı fiil eklenir." şeklinde açıklamaktadır. Yani ilk gelen fiil bir zarf fiil eki almakta ve sonrasında ise diğer fiil gelmektedir ve böylece iki fiil de birlikte kullanıldığında ilk anlamlarından başka yeni bir anlam kazanırlar.

Eski Türkçe metinlerde Tanrılara ve Tanrıdan aldığı kutsal güce sahip olan hükümdar ve kağanlara bununla beraber Uygur Türkçesi metinleri için geçerli olarak Buddha, Boddhisattvalara ve diğer din büyüklerine karşı saygı duyulması durumu söz konusudur. Toplum içerisinde ciddi sınıfsal farklılıklar olmamasına rağmen bu kişiler statüsel olarak daha üstte görülür ve onlara saygı sunulması söz konusudur. Onlara yapılan seslenmelerde ise duyulan saygının cümlelere de yansıması gerekmektedir ki bu sebeple hitaplarda kullanılan fiil seçimleri de önemlidir. Yine

üst statüde bulunan Tanrılar, hükümdarlar ve din adamlarından alt statüde bulunan insanlara olan seslenişlerde ise yine bu statüsel farkı gösteren daha yüksekten hitap eden ve bazen nezaket de içeren fiiller kullanıldığı söylenebilir. Eski Türkçede statüsel farklılıkları ortaya koyan ve saygı anlamı da taşıyan bu fiiller metinlerde sıkça kullanılmaktadır. Fakat bu yazıda bizim odaklanacağımız, bu fiillerin saygı ifadesi olarak hitap ifadelerinde nasıl kullanıldığıdır.

Yarlıka-

Yarlıka- fiilinin anlamını Marcel Erdal 'bir kişiye merhamet etmek' olarak verir. Yardımcı fiil olarak kullanıldığında ise 'bir şeyi kibar veya nazik biçiminde yapmak' anlamına geldiğini belirtmektedir. (Erdal, 2004: 528) Çeşitli metin okumalarında kelime 'lütfetmek' anlamında da açıklanmış bulunmaktadır. Ölmez (2017: 561) ise kelimenin anlamını 'buyurmak, emretmek; lütfetmek, lütufta bulunmak' olarak belirtmektedir. Eski Türkçede Orhun Yazıtlarından itibaren kullanılan bu fiil Eski Uygur Türkçesi metinlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Fillin anlamının da göstermiş olduğu gibi *yarlıka-* fiili Eski Türkçede sosyal statüleri işaret eden bir kullanım alanına sahiptir. Bu fiil hem esas fiil olarak kullanıldığında hem de yardımcı fiil olarak kullanıldığında birisine emretmek, buyurmak; ya da lütfetmek anlamlarına geldiğini göz önünde bulundurarak söylemeliyiz ki bu anlamda seslenişler ancak üst statüdeki birinin alt statüdeki birine karşı kullanacağı fiillerdendir. Emir kipi bölümünde de değinilmiş olduğu üzere 'emir vermek, buyurmak' üst statüde yer alan birisinin alt statüye karşı seslenme tarzı olabilmektedir. Lütfetmek ise yine yüksek statüde ve güçlü birinin alt statüde olanların 'nazik bir şekilde istediklerini yapması, yapmayı kabul etmesi' anlamında düşünülebilir. Elinde belli bir güce sahip olan bir üstten bahsedilir ve bu güce sahip kişi altında olanlara merhamet etmektedir. Bu bağlamda metinlerde bu fiilin genelde Tanrıların ve hükümdarların veya din adamlarının kendilerinden aşağıda olan kişilere seslenirken kullandıkları fillerden olduğu aşikârdır. Çünkü bağlam dolayısıyla farklı anlamlara çıksa da lütfeden de emreden de sosyal statüsü yüksek olan birisidir. Bu bağlamda bu fiilin, sosyal statüsü yüksek birinin sosyal statüsü düşük olana kullandığı fiillerden biri olduğunu ve statü belirleyici fiillerden biri olduğunu söylemek mümkündür.

Ol ödün kaŋı kan ınçe ***yarlıgkadı*** *amrak ögüküm köŋlin neçük berteyin men…* "Bunun üzerine (prensin) babası Han şöyle buyurdu: Sevgili yavrumun gönlünü nasıl kırarım?" (KP, 15)

Ol ödün kaŋı kan ***yarlıg yarlıgkadı*** *kim taluyka barayın tėser kiriŋler* "O zaman, babası han buyurdu: Kimler okyanusa gideyim derlerse gelsinler…" (KP, 21)

Kaŋı kan ınçe ***tėp yarlıgkadı*** *bir kiye amrak oglumın siziŋe tutuzur men esen tükel kelürüŋ* ***tėp yarlıgkadı*** "Babası han (rehbere) şu buyruğu verdi: 'Biricik sevgili oğlumu size emanet ediyorum. Onu sağ salim geri getirin' dedi. (KP, 23)

Tėgin ınçe tėp ötünti kaŋım kutı meni sever mü siz kaŋı ėllig ınçe ***tėp yarlıgkadı*** *amrak ögüküm…* "Prens şöyle arz etti: Haşmetli babacığım, beni seviyor musunuz? Babası Kral, şöyle buyurdu: Sevgili yavrum…" (KP, 13)

Ol ödün maharıt ėlleg edgü ögli tėginig buşuşlug körüp ınçe ***tėp yarlıgkadı*** *amrak oglum…* "O zaman Kral Maharıt, İyi Düşünceli Prensin üzüntülü olduğunu görüp, ona şöyle buyurdu: "Sevgili oğlum,…" (KP, 12)

Ay inilerim meniŋ bökünki kün ertiŋü kork<g>um belinlegüm kelir, ınçe bolmazun kaltı bo arıg sėmek içinde kadır yavlak keyikler bar bolup, biz yokadguluk emgengülük bolmalım tėp, ikintisi tėgin ınçe tėp tėdi, ***eşidü yarlıkazun*** *ėçim a kim meniŋ bo et'özümin esirkegüm idi kelmez,…* "Ey küçük kardeşlerim, benim bugün (içimde) çok korkum var, öyle olmasın (ki) bu orman içine vahşi yabani hayvanlar var olup, biz (ise) yok olacak, eziyet çekecek(lerden) olmayalım. İkinci prens şöyle dedi: Lütfen dinle ağabeyim! Ki benim bu vücudumu hiç esirgeyesim gelmez,…"(AB, 90-98, 77-78)

… ötrü ėlig beg aŋa ay buryuk a amrak atayım mahasatve kanta ermiş ***tėp ayıtu yarlıkadı****…* "…sonra hükümdar ona: "Ey kumandan, sevgili yavrum Mahasattva nasılmış?" diye sordu. (AB, 442-445, 102)

Yarlıka- fiilinin hitaplarda kullanımı ile alakalı Eski Uygur Türkçesi ile yazılmış metinlerden alınan örneklerde de görüldüğü gibi bu fiilin kullanıldığı seslenmelerde yukarıdan aşağıya doğru bir hitap söz konusudur. Örneklerde de bu fiilin ya hükümdar ya da prens tarafından onlardan alt statüde olanlara hitap edilirken kullanılığı görülmektedir. İlk iki örnekte *yarlıka-* asıl fiil olarak kullanılırken diğer örneklerde birleşik fiil oluşturmaktadır. Birleşik fiillerin *–U* veya *–(X)p* zarf fiil ekinin birinci fiile eklenmesi ile oluşturulduğu örneklerde görülmektedir. Emir kipi

ile çekimlenmese de emir vermek anlamını üzerinde taşıyan fiil, kullanıldığında statü farklarını işaret etmektedir.

Ötün-

Ötün- fiili de *yarlıka-* fiiline benzer bir niteliğe sahip olarak sosyal statüleri göstermeye yarayan fiillerdendir. *Ötün-* fiilinin anlamını Ölmez (2017: 533) 'arz etmek, rica etmek, söylemek, bildirmek' olarak belirtmiştir. Erdal (2004: 528) ise fiilin 'dua etmek, bir şeyi kibar bir şekilde yapmak' anlamlarına geldiğini belirtmektedir. Fiili 'arz etmek, rica etmek' anlamları ile düşünecek olursak *ötün-* fiili aslında *yarlıka-* fiilinin tam tersi niteliktedir. Çünkü alt statüde bulunan bir kişi üst statüye sahip birine seslendiğinde bir şeyin yapılmasını ondan arz ya da rica eder; emredemez ya da bir lütufta bulunamaz. Nasıl ki *yarlıka-* fiili üst statüye sahip olan birinin alt statüye sahip olana seslenirken tercih ettiği bir fiil ise *ötün-* fiili de alt statüde olan birisinin üst statüdeki birinden bir şey isterken kullandığı bir fiildir. Bu fiil, konuşanın, üst statüde olana karşı nezaket ve saygısını sunmasına imkân vermektedir. Yaylagül (2005: 156) "Alt katmandan bir kişi üst katmandan bir kişiden herhangi bir talepte bulunacaksa söylemlerinde, genellikle söylem sonunda olmak üzere, bazı özel fiiller kullanır. Bu fiiller yoluyla, konuşmacı kendini alçaltarak dinleyiciyi yüceltmekte, böylece talebinin yerine getirilmesi için zemin hazırlamaktadır." diye belirterek *ötün-* fiilini de Eski Türkçede bu amaçla kullanılan fiiller arasında göstermektedir. Bahsedildiği gibi gerek saygı ve nezaket sunmak gerek de muhatabını yüceltip bir şeyler talep edebilmek için bu fiil kullanılmaktadır. Aslında bugün de rica etmek ve arz etmek fiillerini kendimizden üst statüde bulunan birilerine seslenirken ya da dilekçeler gibi kurumlara yazılan yazılarda kullanmaktayız. Bu fiil ise Eski Türkçede de hem asıl fiil hem de yardımcı fiil görevinde *ötün-* şekli ile kullanılmıştır ve sosyal statüsü düşük birinin sosyal statüsü yüksek olan birine yaptığı hitaplarda karşımıza çıkmaktadır.

Ötün- fiilinin runik harfli metinlerde hitaplarda kullanımı ile alakalı örnekler aşağıdaki gibidir:

Anta ötrö kaganıma ***ötüntüm*** *ança* ***ötüntüm*** *tawgaç oguz kıtañ buçegü kawışsar kaltaçı biz özçe taşın tutmış teg biz yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş yinçge erklig üzgeli uçuz ermiş yuyka kalın boslar topulguluk alp ermiş yinçge yogun bolsar üzgülük alp ermiş öŋre kıtañda bėrye tawgaçda kurıya kordanta yırya oguzda ėki üç biŋ sümüz kelteçimiz bar mu ne ança* ***ötüntüm*** *kaganım ben özüm bilge toñukuk*

ötüntök ötünçümün *èşidü bèrdi köŋlüŋçe uduz tèdi*. "Ondan sonra kağanıma arz ettim. Şöyle söyledim: "Çin, Oğuz (ve) Kitan bu üçü bir araya gelirse (arada) kalacağız. Kendimizce dışarıyı tutmuş gibiyiz. Yufka iken delinmesi kolaymış. İnce olanı koparmak kolaymış, yufka kalın olursa delinmesi zormuş, ince yoğun olursa kopması zormuş. Doğuda Kitan'dan, güneyde Çin'den, batıda Hoten'den, kuzeyde Oğuz'dan iki üç bin (kadar) askerimiz var" bu şekilde (durumu) arz ettim. Kağanım (lütfedip), benim, Bilge Tonyukuk'un arz ettiklerini işitiverdi (dikkate aldı), "(orduyu) bildiğin gibi sevk et" dedi." (OY, T1 G5-6-7-8, 107)

Amtı beglerime tèr ermiş biz az biz tèyin alkınur ertimiz kanım şad ança ***ötünmüş*** " 'Biz azız deseydik mahvolurduk.' babam şad öylece arz etmiş. (OY, O D7-8, 124)

Üç karlok lagzın yılka tokuz tatar <...>tokuz buryuk <...> bèş seŋüt kara bodun turuyun kaŋım kanka ***ötünti*** *èçü apa atı bar tèdi* "Üç Karluk(lar) domuz yılında (747) Dokuz Tatar(lar) <…> dokuz komutan <…> beş general (ve) halk (önünde) ayağa kalkarak babam kağana (şöyle) arz ettiler: "Atalarımızın adı var" dedi (ler)." (UY, Ta G4, 43)

Yukarıda verilen örneklerde kullanılan *ötün-* fiili bu cümlelerde asıl fiil olarak kullanılmıştır. Yarlıka- fiilinin tam tersi olarak burada da alttan üste bir hitap olduğu görülmektedir. Yukarıdaki cümlelerin tamamında kağana hitap edilmektedir ve hitap etme durumu *ötün-* fiili ile ifade edilmiştir. Hitap sırasında saygılı bir şekilde kağanla konuşulduğu ve söyleneceklerin iletildiği ifade edilmiştir.

Eski Uygur Türkçesi ile yazılmış metinlerde tanıklanan örnekler ise şunlardır:

ol ödün agıçı ulugı kanka ınçe ***ötünti*** *teŋrim…* "O zaman, hazine başkanı, hana şöyle arz etti: Haşmetlim…" (KP, 14)

antadata berü teŋrim yek kılınçıŋa anıg kılınçlıg şimnu ögümüzni sakınçımızını azgurdukın arkun biligsiz ögsüz boltukumuz üçün kamag yaruk üzütlerniŋ töziŋe yıltızıŋa, arıg yaruk ezrua teŋrike neçe yazıntımız yaŋıltımız erser, yaruklı karalı teŋrili yekli tözi yıltızı ol tèdimiz erser tirgürser teŋri tirgürür, ölürser teŋri ölürür tèdimiz erser, ädgüg anıgag kop teŋri yaratmış ol tèdimiz erser, meŋigü teŋrilerig yaratıglı ol tèdimiz erser, hormuzra teŋrili şimnulı inili èçili ol tèdimiz erser, teŋrim söde berü bilmetin teŋrike igideyü montag ulug çulvu sav sözledimiz erser mondag bo boşunçsuz yazok yazıntımız erser, teŋrim amtı men raymast ferzind ökünür men yazokda ***boşunu ötünür*** *men manastır hirza, kutlug bars. "*O zamandan

beri tanrım, şeytanca davranışlarla günahkâr Şimnu aklımızı başımızdan aldıktan (sonra) düşüncesiz, akılsız hale geldiğimiz için bütün aydınlık ruhların aslına (ve) temiz, aydınlık Ezrua tanrıya karşı ne kadar günah işleyip hata yaptıysak; ışık ve karanlık, tanrı ve şeytanın esası birdir dediysek; diriltirse tanrı diriltir, öldürürse tanrı öldürür dediysek; iyiyi de kötüyü de tanrı yaratmıştır dediysek; ölümsüz tanrıları yaratan o dediysek; Hormuzta tanrı ve Şimnu kardeştir dediysek; tanrım ezelden beri farkında olmadan tanrıya yalan söyleyerek böylesine büyük küfürlerde bulunduysak (ya da) böylesine affedilmez günahlar işlediysek; tanrım şimdi günahlardan arınmayı diliyorum, Kutlug Pars." (HU, 16-39, 79-80)

Ay ulug ėlig beg busanu yarlıkamazun, iki tėgitler su esen teginür,'en kiçigi mahasatve tėgin takı tapışu teginmäz tileyü teginürler ***tėp ötünti*** "Ey büyük hükümdar üzülmeyin lütfen, iki prens sağ salimdir, en küçüğü Mahasattva prens daha bulunamadı, aranıyor."diye anlattı." (AB, 418-423, 100)

Tėgin ince ***tėp ötünti*** *kanlarınta çintemeni erdini bulsar bar* "Prens şöyle arz etti: Ejderhaların Hanında çintamani mücevheri var,…" (KP, 21)

... ne monı ėşidü birle ök ürküp beliŋlep ötrü ordoka kirip hatunka ince ***tėp ötündi****, hatun uka yarlıkadı mu erki,…* "Bunu işitince (hizmetçi kız) korkup hemen saraya girip kraliçeye şöyle arz etti: "Kraliçe işittiler mi acaba,…" *(AB, 390-393, 98)*

Tėgin kaŋı kanka ince ***tėp ötünti*** *ıglayu bu ne emgeklig yėr ermiş…* "Prens han babasına, ağlayarak, şöyle arz etti: Bu ne çileli yermiş?" (KP, 12)

Ötrü tėgin içgerü ince ***ötüg bėrdi*** *bu çımbudvıp yėr suvdakı baranas uluştakı kan oglı edgü ögli tėgin kelip…* "Bunun üzerine, prens onlara, içerisi (sarayın içi) için şöyle bir rica iletti: 'Bu Jambudvipa kıtasındaki Benares ülkesinin hanının oğlu, İyi Düşünceli Prens, gelmiştir…" (KP, 32)

Ötürü kaŋı ėlligke ***ötüg bėrdi*** *talu ögüzke kireyin tėp* "Sonra, sarayda kral babasına, Okyanus ırmağına gideyim mi? diye maruzatta bulundu." (KP, 18)

Eski Uygur Türkçesi ile yazılmış metinlerde tanıklanan örneklerden ilkinde *ötün-* asıl fiil olarak kullanılmıştır. Diğer örneklerde ise *ötün-* fiili birleşik fiil oluşturarak kullanılmıştır. Son iki örnek hariç diğer örnek cümlelerde *ötün-* fiili, fiil+zarf-fiil eki+fiil şeklinde bir birleşik fiil oluşturmuştur. Son iki örnekte ise isim+fiil şeklinde oluşturulmuş birleşik fiil içerisinde, *ötün-* fiili yerine 'rica' anlamındaki *ötüg* ismi ve *bėr-* fiilinin birlikte kullanılması ile oluşturulmuştur. 'Rica etmek' ya da 'arz etmek' üst statüdeki birine karşı kullanılan bir fiildir ve isteklerin yerine gelmesi için ya da

söylenecekler iletilirken saygı ve nezaketin ifadesi olarak kullanılır. Yukarıdaki örneklerde de ya Tanrı'dan bir istekte bulunurken, ya da hükümdara, onun eşine ya da prense yönelik yapılan hitaplarda saygının gösterimi için tercih edildiği söylenebilir.

2.3. EDİMBİLİMSEL SESLENME

Burada edimbilimsel seslenmeler hakkında açıklama yapıp örnekler vermeden evvel edimbilimin ne olduğuna bakmak gerekmektedir. Amaç tabii ki edimbilim hakkında geniş kapsamlı bir açıklama yapmak değildir fakat bu seslenmeler hakkında örnekler gösterilmeden önce edimbilim hakkında bilgi sahibi olmak faydalı olacaktır.

Edimbilim, Dilbilimi Sözlüğü'nde (İmer, Kocaman ve Özsoy, 2011: 110) "Dil ve bağlam arasındaki ilişkiyi açıklayan bilim dalı diye tanımlanmış ve devamında dili kullanıcı açısından ele alan inceleme alanı olarak tanımlanabilir. Bu çerçevede genel olarak bağlamla ilgili konuları önemseyen bir dil inceleme yaklaşımını yansıtır." diye açıklanmıştır. Dilbilim çalışmaları öncelikle dilin yapısına, yani seslere onları oluşturan kelimelere ve kelimelerle oluşturulan cümlelere odaklanmakta sonrasında ise anlambilim başlığı anlatında bunların anlamları ile ilgilenmektedir. Kimi dilbilimciler edimbilimi anlambilim başlığı altında kabul etse de kimisi de dilbilim altında ayrı çalışma alanı olarak ele almaktadır. Dilbilim aslında daha somut olanla ve dilin yapısal özellikleri ile ilgilense de anlambilim dilin soyut tarafını oluşturmaktadır. Bir sözcüğün anlamı o dilin konuşurları tarafından bilinen ve anlaşılan bir bilgidir ve tamamen zihindedir. Rastgele seçilmiş sesler anlamlı bir sözcük, sözcükler ise anlamlı bir cümle oluşturamamaktadır. Cümlenin anlamlı olabilmesi için dilin konuşurları tarafından bilinen bir düzen içinde kullanılıyor olması gerekmektedir. Edimbilim ise bu noktada devreye girmektedir. Kelimelerin muhataba ilettikleri, kelimelerin anlamlı bir şekilde dizilmesi ile oluşturulmuş bir cümlenin anlattığı kadar değildir. Ayşe Eziler Kıran (2014: 727) edimbilimin neyle ilgili olduğunu "Konuşurken ne yapıyoruz? Niçin kimi sözcükleri açıklama gereksinimi duyuluyor? Niçin kimi sözcükler, sözceler eğişik yorumlara yol açıyor? Nasıl oluyor da tersinlemeli, örtük anlatımlı, öznel… bir sözceyi anlayabiliyoruz?" sözleri ile belirtmiş ve edimbilimin bu sorulara yanıt aradığından bahsetmiştir.

Edimbilim aslında anlamlı bir cümle ile ifade edilmek istenenin ötesinde konuşanın muhataba iletmek istediği örtük ileti ile ilgilenmektedir. Bunu anlamak için de konuşmanın geçtiği ya da cümlenin kurulduğu bağlama, mekâna, zamana ve kişiler arasındaki iletişime bakılması gerektiğini savunmaktadır. Hülya Aşkın Balcı (2017: 558) "Konuşmacının amacı, iletişim sırasında anlamın altında yatan niyeti takip etmektir. Sadece tümcenin veya sözcüğün anlamına bakarak anlamları açığa çıkarmak mümkün değildir. Bu yüzden konuşma ve bağlam yoluyla anlamı algılamak ve çözümlemek de gerekir. Edimbilim bu aşamada devreye girerek konuşmaları, belirli bir zamanda, belirli bir yerde, belirli kişinin veya kişilerin ifade şekillerine göre incelemektedir." cümleleri ile edimbilimin, görünen anlamın çok daha ilerisine geçerek psikolojik, kültürel, sosyal vb. birçok alan doğrultusunda konuşmaları incelediğinden bahsetmektedir. Özetle bağlam, konuşmanın yapıldığı yer, zaman, kişilerin iletişimi ve paylaşımları gibi birçok faktör tamamen cümlelerin anlamını etkilemektedir ve görünen anlamdan çok daha fazlasını sunmaktadır. Cümlenin altında saklanmış olan bu anlamın muhatap tarafından anlaşılması beklenir. Edimbilim ise anlambilimin ötesine geçen bu anlam ile ilgilenmektedir. Yani, "edimbilimi, anlambilim teorisi tarafından inceleme alanı yapılmayan tüm anlam yönlerini araştırdığını söylemek yanlış olmaz." (Aşkın Balcı, 2017: 558)

Bu yazıda bahsedilmek istenen ise edimbilimin inceleme alanına dâhil olan hitap ifadeleridir. Yukarıda hitaplarda kullanılan ve sosyal ilişkilerin, sosyal mesafenin, statülerin ve hatta saygı durumunun yansıtıldığı hitap ifadelerinden bahsedilmiştir. Gerek bazı emir kipi, zamir ya da iyelik eki kullanımları gibi dilbilgisel kullanımlar ile gerek de sıfat, ünlem, fiil seçimi gibi bazı sözcüksel seçimler konuşanın muhatabına hitabı üzerinde belirleyici olmaktadır ve dahası tüm bu yansıtılmak istenen durumları da konuşanın muhatabına yansıtması için yardımcı olmaktadır. Fakat görünen yapısal değişiklikler veya kullanımlar dâhilinde bir hitap yapısı olmayan fakat hitap anlamı taşıyan ifadeler de mevcuttur. Konuşmanın geçtiği bağlam, muhatap ile konuşan arasındaki ilişki, belki konuşanların birbirlerinin geçmişi hakkında sahip olduğu bilgiler gibi sebepler bu cümlelerin birer hitap ifadesi olduğunun anlaşılmasına yardım etmektedir. Edimbilimin ise yapısal ve anlamsal olanın incelediğinin çok daha ötesine geçip bağlama odaklandığı ve görünen anlamdan daha fazlasını incelediği yukarıda söylenmiştir. Bu bağlamda yapı ve anlam bakımından cümleye tek başına bakıldığında hitap cümlesi olduğundan emin olunamayan cümlelerin edimbilimsel bir inceleme doğrultusunda hitap cümlesi olup

olmadığı anlaşılacaktır. Aşağıda Eski Türkçe metinlerde tanıklanan edimbilimsel seslenme ifadelerine örnekler verilecektir. Burada verilecek olan örneklerde sözcüksel ve dilgisel bir seslenme işareti bulunmamaktadır, tamamen anlamdan bir seslenme ifadesi olduğu anlaşılmaktadır.

Runik Harfli metinlerde tespit edilen edimbilimsel hitap ifadeleri şunlardır:

Süçig sawına yımşak agısıŋa arturup üküş türük bodun öltüg türük bodun ölsikiŋ bėrye çugay yış tögültün yazı konayın tėser türük bodun ölsikig "Tatlı sözüne, yumuşak ipeğine kanıp Türk halkından birçoğunuz öldü. Türk halkı öleceksin. Güneyde Çugay (ormanlı) Dağları'na, Tögültün Ovası'na yerleşeyim dersen, Türk halkı öleceksin." (OY, KT G6-G7/ BK K5, 48-49/ 75)

Bilig bilmez kişi ol sawıg alıp yagru barıp üküş kişi öltüg ol yėrgerü barsar türük bodun ölteçi sen ötüken yėr olorup arkış tėrkiş ısar neŋ buŋug yok ötüken yış olorsar beŋgü ėl tuta olortaçı sen türük bodun tokurkak sen açsık tosık ömez sen bir todsar açsık ömez sen antagıŋın üçün igidmiş kaganıŋın sawın almatın yėr sayu bardıg kop anta alkıntıg arıltıg anta kalmışı yėr sayu kop toru ölü yorıyur ertig "Bilgisiz (cahil) kişi(ler) o sözü (dikkate) alıp yakına varıp çok (sayıda) kişi öldünüz. O yerlere gidersen Türk halkı öleceksin. Ötüken topraklarında oturup kervanlar gönderirsen hiç sıkıntın olmaz. Ötüken (ormanlı) Dağları'nda otururbut ebedî yurt tutup oturacaksın. (Ey) Türk halkı sen toksun. Açlık (ve) tokluğu düşünmezsin. Bir doyarsan açlığı düşünmezsin. Öyle olduğun için (seni) beslemiş kağanının sözlerini (dikkate) alman her yere gittin. Oralarda tamamen yok oldun, tükendin. Geri kalanlarınız her yere, yarı ölü yarı diri gidiyordunuz."(OY, KT G7-G8-G9/ BK K5-K6, 49/ 75-76)

Kagan olorup yok çıgañ bodunug kop kuwratdım çıgañ bodunug bay kıltım az bodunug üküş kıltım azu bo sawımda igid bar gu "Tahta oturup yoksul halkı tamamen derleyip topladım. Yoksul halkı zengin ettim. Az halkı çoğalttım. Hiç bu sözümde yalan var mı?" (OY, KT G9-G10, 49-50)

türük amtı bodun begler bödke körügme begler gü yaŋıltaçı siz "Şimdiki Türk halkı (ve) beyleri, bu zamandaki (hâlihazırdaki) itaatkâr beyler sizler mi yanılacaksınız? (OY, KT G11, 50)

üze teŋri basmasar asra yėr telinmeser türük bodun ėliŋin töröŋün kim artatı <...>ökün küregüŋün üçün igidmiş bilge kaganıŋın ėrmiş barmış edgü ėliŋe kentü yaŋıltıg yawlak kigürtüg yaraklıg kantan kelip yaña ėletdi süŋüglüg kantan kelipen süre ėletdi ıdok ötüken yėr <...> bardıg kurıgaru barıgma bardıg bardok yėrde

edgüg ol erinç kanıŋ suwça yügürti sünüküŋ tagça yatdı beglik urı ogluŋ kul boltı eşilik kız ogluŋ kul boltı eşilik kız ogluŋ küŋ boltı "Yukarıda gök çökmezse, aşağıda yer delinmezse Türk halkı! Yurdunu (ve) yasalarını kim bozabilirdi? <…> pişman ol! Asi yaraılışlı olduğun için (seni) beslemiş bilge kağanına, her tarafa ulaşmış iyi (durumdaki) yurduna (karşı) sen kendin hata ettin (ve) nifak soktun. (Böyle olmasaydı) silahlı (düşmanlar) nereden gelip sizi dağıtabilecekti? Mızraklı (düşmanlar) nereden gelip (sizi yurdunuzdan) sürebilecekti. Kutsal Ötüken yer <…> gittin. Batıya gidenleriniz gitti. Gittiğiniz yerlerde elde ettiğiniz şu kuşkusuz: Kanlarınız su gibi aktı, kemikleriniz dağ gibi yığıldı. Beyliğe layık oğulların köle oldu, hanımefendiliğe layık kızların cariye oldu." (OY, KT D22-23, 58)

Köl tėgin yok erser kop ölteçi ertigiz "Köl Tegin olmasaydı hepiniz ölecektiniz." (OY, KT K10, 67)

Igar oglanıŋızda taygunuŋuzda yėgdi igidür ertigiz uça bardıgız teŋride tigirdekiçe <…> "Gözde çocuklarınızdan, gençlerinizden daha iyi besleniyordunuz. (Sonsuzluğa) uçup gittiniz (ebedi) gökte diricesine? <…>"(OY, KT G-D, 69)

<…> edgü körteçi sen ewine kirteçi sen buŋsuz boltaçı sen <…>" <…> iyilik göreceksin, obana gideceksin, sıkıntı çekmeyeceksin <…>" (OY, BK K14, 79)

üze teŋri basmasar asra yėr telinmeser türük bodun ėliŋin törögin kim artatı udaçı erti türük bodun ertin ökün küregüŋün üçün igidmiş kaganıŋa ėrmiş barmış edgü ėline kentü yaŋıltıg yawlak kigürtüg yaraklıg kantan kelip yaña ėletdi sünüglüg kantan kelipen süre ėletdi ıdok ötüken yış bodun bardıg ilgerü barıgma bardıg kurıgaru barıgma bardıg bardok yėrde edgüg ol erinç kanıŋ ügüzçe yügürti sünüküg tagça yatdı beglik urı ogluŋun kul kıltıg eşilik kız oglıŋun kün kıltıg ol "Üstte gök çökmezse aşağıda yer delinmezse Türk halkı! Yurdunu (ve) yasalarını kim bozabilirdi? Türk halkı pişman ol! Asi yaradılışlı olduğun için (seni) beslemiş kağanına, her tarafa ulaşmış iyi (durumdaki) yurduna (karşı) sen kendin hata ettin (ve) nifak soktun. (Böyle olmasaydı) silahlı (düşmanlar) nereden gelip sizi nasıl dağıtabilecekti? Mızraklı (düşmanlar) nereden gelip (sizi yurdunuzdan) sürebilecekti. (Ey) Kutsal Ötüken (ormanlı) Dağları'nın halkı! (buraları) bırakıp gittin. Doğuya gidenleriniz gitti. Batıya gidenleriniz gitti. Gittiğiniz yerlerde elde ettiğiniz şu kuşkusuz: Kanlarınız ırmak gibi aktı, kemikleriniz ağ gibi yığıldı. Beyliğe layık oğullarını köle ettin, hanımefendiliğe layık kızlarını cariye ettin. (OY, BK D18-19-20, 86-87)

Yukarıda Orhun Yazıtları'ndan alınmış örnekler incelendiğine yukarıda bahsedilen hiçbir dilbilgisel veya sözcüksel hitap ifadesinin olmadığı görülmektedir. Orhun Yazıtları'nın Türk halkına ve sonraki Türk devletlerine tavsiyelerde bulunmak ve dikkatli olmaları gereken konularda uyarmak amacıyla yazılığı bilinmektedir. Bu metinler ilk hitabet örneği olarak da kabul edilmektedir. Metinlerde Türk halkına hitap edilirken elbette bazı hitap formları kullanılmıştır fakat bu cümlelerin hitap cümlesi olduğunu tamamen bağlamdan ve kullanılan cümlelerden anlamaktayız. Örneğin, bu cümlede "*türük amtı bodun begler bödke körügme begler gü yaŋıltaçı siz"* şeklinde karşıdaki biri ile konuşur gibi muhataba soru sorulmakta ve ona hitap edilmektedir. Diğer cümlelerde ise yaşanan olaylar hatırlatılmakta ve tavsiyelerde bulunulmaktadır. Bu cümlelerde hitap olduğu tamamen metnin üslubundan ve anlamdan anlaşılmaktadır.

Edimbilimsel seslenmeler başlığı altında bahsedilebilecek bir diğer konu da Eski Türkçe metinlerde kullanılan esenlik ve yakarış ifadeleridir. Yukarıda hitabın ne ve nasıl olduğu hakkında açıklama yapılırken bahsedilen işaretsiz seslenmeler arasında bu ifadeler de yer almaktadır. Aslında bugün Türkiye Türkçesi içerisinde de kullanılan bu tip ifadeler, üzerinde herhangi bir hitap işareti taşımamasına rağmen Tanrı'ya, kutsal bir güce ya da belli bir kişiye yönelik söylenen ifadelerdir. Örneğin, çeşitli durumlar karşısında söylenen "Hayırlı olsun, Allah korusun" gibi ifadeler bugün kullandığımız esenlik ve yakarış ifadelerine örnek olabilir. Bu tip kullanımlar Eski Türkçe metinler içerisinde detespit edilmektedir. Erhan Aydın'ın belirttiği gibi (2019: 16) "Yakarış ifadeleri esasen kutsal Gök'e karşı yapılmış, özellikle de güç vermesi dilenmiştir. Esenlik dileme ifadeleri ise çok zaman, sefere çıkan askerlere hitaben söylenmiş, hatıra olarak da taşa nakşedilmiş bazen de iyi dileklerin sunulması amacıyla yazılmıştır." Bu sözcükler bugün de kalıplaşmış ifadeler biçimde günlük konuşmalarımızda sıkça yer verdiğimiz sözcüklerdir. Bu sözcükler biri ile konuşurken, durum ve olaylar karşısında söylenilen aslında bilinçli olarak hitap etme isteği sonucu ortaya çıkan kullanımlar değildir. Sadece durum ve olay karşısında Tanrı'ya yakarma ya da kişilere esenlik dileme amacıyla kullanılır. Bunların hitap olduğu ise edimbilimsel incelemeler sonucu anlaşılabilir. Nihayetinde edimbilim cümlelerin görünen anlamını değil bağlam dolayısı ile ifade ettiği anlam üzerine çalışmaktadır. Bu sözcüklerin kullanımında doğrudan bir muhataba hitap edildiği düşünülmese de aslında bir kişi için iyi dilekler sunma veya Tanrı'ya yakarma gibi niyetlerle üzerinde hitap anlamı taşıyan ifadelerdir.

Runik harfli metinlerde tanıklanan esenlik ve yakarış ifadelerine örnekler aşağıda verilmiştir:

İç yėr eliki artzun "İç yer geyiği artsın!" (YY, Abakan, 157)

Tugdı turñaŋ artzun "Doğan turnanız çoğalsın" (YY, Abakan, 157)

Yėrde yol bėriŋ " Yeryüzünde talih verin?" (UY, Hoyto-Tamır I, 74)

<…> *kut teŋri kutlug bolzun* "<…> kut, (ebedi) gök kutlu olsun." (UY, Hoyto- Tamır VII, 76)

Kut bulzun alı barzun "kut bulsun, alıversin" (UY, Hoyto-Tamır XVI, 80)

Kutlug bolzun "kutlu olsun" (UY, Hoyto- Tamır XIV, 79)

Ben bitig bitidim kaya teŋr<i>ken kutlug boluŋ "Yazıt yazdım. Kutlu kaya (gibi) kutlu olun!" (UY, Arhanan 2, 91)

Burada verilen örneklerin ilk üç tanesi yakarış, sonraki dört örnek ise esenlik ifadesidir. '*İç yėr eliki artzun'* ve '*Tugdı turñaŋ artzun'* sözleri Tanrı'ya güzel şeyler olması için yakınma ifadesi olarak kullanılan belki de kalıplaşmış bir söz grubudur. '*Kut bulzun'* ve *'Kutlug bolzun'* gibi *kut* sözcüğü ile oluşturulmuş esenlik dileme ifadeleri ise yine sık tanıklanan ifadelerdir. Burada belli bir muhatap olmamasına rağmen bunların, bağlamdan anlaşılacağı üzere bir hitap ifadesi olduğunu ve Tanrı'dan mutluluk ve güzellikler dilendiğini söyleyebiliriz. Bu sebeple bunlar birer edimbilimsel seslenme ifadesidir denilebilir. Burada bu ifadelerin emir kipi ile çekimlenmiş olduğunu söylemek mümkün fakat burada doğrudan belli bir kişiye verilen bir emir söz konusu değildir. Dahası emir kipini, genelde üst statüde olan birinin alt statüde olan birine hitap ederken kullandığı belirtilmiştir. Bu bağlamda burada emir anlamından ziyade Tanrı'dan güzellikler dileme ve isteme anlamı bulunduğu anlamdan ve bağlamdan görülmektedir.

SONUÇ

Tüm anlatılanları toparlamak gerekirse, dilbilimin alt dallarından biri olan toplumdilbilimin çalışma alanı dâhilinde incelenmiş olan hitap başlığı altında insanların genel olarak bir muhataba yönelik söylediği ve ona ulaşmasını istediği tüm sözlerin ve cümlelerin incelenebileceğini söylemek mümkündür. Bu cümleler genel olarak dilin konuşulduğu toplumun değerlerini ve kültürel özelliklerini yansıtmakta olup tüm bunların ve bireysel değerlerin de süzgecinden geçerek dilin konuşurlarınca kabul görmüş kullanımlardır. Bu sebepledir ki her toplumun hitap kullanımı da o toplumun değerlerine göre şekillenmektedir ve o topluma özgüdür. Tüm bunların ışığında, toplumdilbilimin (sosyolinguistik) bir yerde konuşulan dili o toplumun özellikleri doğrultusunda incelemek gerektiğini, dil ile toplum arasında bir ilişki olduğunu savunan dilbilim alanı olduğunu düşünürsek hitap konusunu incelerken de bu alandan faydalanmak yerine olacaktır.

Genel olarak bir toplumda birisine hitap etmenin tek bir yolu yoktur, dil bize birden fazla imkân sunmaktadır. Birine seslenirken sadece ismini kullanmak yaygın bir tercih olsa da isim ve soyisim birlikte ya da İngilizcede sık kullanılıyor olan sadece soyisimle hitap etmek de mümkündür. Bir kişiye bunların haricinde bir takma isim –dostum veya kanka gibi– ya da kişisel bir özelliğine karşılık gelen bir lakap ile de hitap edilebilir. Kişinin sahip olduğu mesleki ya da sosyal unvanları –doktor, anne, kaptan gibi– ya da kişiye yüklenen ve unvan kabul edilebilecek sıfat ve sevgi sözcükleri de seslenmelerde tercih edilebilir. Bununla beraber, hitap ederken bu unvanlar ve isimlerin birlikte kullanımı da mümkündür. Bunun haricinde kullanılan dillere özgü saygı sözcükleri de hitaplarda sık kullanılmaktadır. Örneğin, Türkçe için bir kadına ‘hanımefendi’ veya bir erkeğe ‘beyefendi’ diye seslenmek birçok kişinin sosyal hayat içerisinde tercih ettiği bir hitap şeklidir. Tüm bunların ötesinde muhatabı hakkında isim veya unvan gibi çeşitli bilgilere sahip olmayan ya da kullanmak istemeyen bir kişi ona hiçbir hitap kullanımı ve dilbilgisel işaret olmaksızın da seslenebilir. Apartmanda karşılaşılan birine yalnızca ‘Günaydın’ demek buna örnek olabilir. Burada herhangi bir hitap işareti yoktur ama belli bir muhataba yönelik söylenmiş olduğundan bir hitaptır. Ayrıca, hitap edecek kişiler çoğu kez dolaylı yoldan bir hitabı tercih ederek sadece dilinin cümle düzenine ve kullanımına bağlı olarak bir zamir kullanımını tercih edebilirler. Dilin dinamikleri içerisinde ve her dilde farklılık göstermek üzere muhataba hitap etmek için bunlar

gibi birçok seçenek vardır. Bu konuda hitap edenin tercihlerini belirleyen toplumsal değişkenler ve kabullerdir. Toplumsal hitapta değişikliğe sebep olan bu faktörler yaş, cinsiyet, statü, sosyal mesafe, hitabın gerçekleştiği ortam veya bireysel farklılıklar olarak belirtilebilir.

Yazı boyunca açıklanmaya ve gösterilmeye çalışılmış olan bir diğer husus ise hitapların saygı ifadesi taşıyabildikleri ve toplumsal olarak saygı gösterilmesi gerekli görülen durumlarda bunun hitap ifadeleri aracılığı ile muhataba yansıtılabildiğidir. Bu durumda saygı ve nezaket gösteriminin de hitap kullanımlarını ve tercihlerini değiştirip etkilediğini söylemek mümkündür. Hitap sözcüklerinin seçimleri, nasıl seslenileceği ya da zamir seçimleri toplumsal değerler ve saygı gösterimi durumuna göre belirlenmektedir. Birçok dilde ikinci kişi zamirleri bu doğrultuda şekillenmiştir. Çokluk ikinci kişi zamiri bazı dillerde çokluk ifadesi dışında saygı gösterilen kişilere hitap edilirken de kullanılmaktadır, bazı dillerde ise bu saygı ifadesini karşılaması için bu durumda kullanılmak üzere yeni bir zamir kullanımı tercih edilmiştir. Dolayısıyla dilin yapısına uygun olmak üzere fiil ve isim çekimleri de tercih edilen zamir doğrultusunda şekillenmiştir. Bu bağlamda, hitabı etkileyen yukarıda bahsedilmiş değişkenleri ve hitapların saygı ifadesi taşıdıkları gerçeğini de düşünürek hitap çeşitlilikleri üzerine bir değerlendirme yapmak daha doğrudur.

Yaş faktörü birçok toplum için hitap tercihlerini etkileyen önemli bir değişkendir. Birçok dil için aynı yaşta olan birisine hitap ederken tercih edilen kullanımlar ile yaşı büyük olan birisine hitap ederken kullanılan ifadeler aynı değildir. Genelde toplumlarda yaşça büyük olan kişilere karşı saygı gösterimi önemlidir. Bu sebeple, birçok kişi, yaşıtı olan veya yaşça kendinden küçük olan birine ‘sen’ diye ya da ismi ile hitap ederken, yaşı büyük olan bir muhataba ‘siz’ diye ya da uygun olan bir unvan ile seslenmeyi tercih etmektedir. Hitap edilecek kişinin cinsiyeti de hitabı etkileyen önemli bir faktördür. Birçok toplum için bir kadın ve bir erkeğe hitap etmek aynı hitap tarzı ile mümkün olmayabilir. Çoğu kez bir erkek bir kadına hitap ederken, bir erkeğe olan hitabından daha saygılı bir form benimsemektedir. Hatta kimi toplumda evli ve evli olmayan kadınlara karşı yapılacak hitaplarda bile farklılıklar gözlemlenebilir. Fakat toplumsal değişimler nasıl ki dilin dinamiklerini etkiliyorsa hitap formlarını da etkilemekte değişen ve farklılaşan toplumsal görüşler hitap formlarını da değiştirmektedir. Bu sebeple bugün birçok modern dilde bu ayrım ortadan kalkmaktadır.

Hitap formları üzerinde en büyük etkiye sahip değişkenin sosyal mesafe olduğunu yapılan değerlendirmeler sonucunda söylemek mümkündür. İki kişi arasındaki sosyal mesafe az ise hitap sırasında daha samimi bir tarz benimsenmesi daha muhtemeldir. Fakat sosyal mesafe fazla ise daha resmi ve saygılı bir hitap tarzı tercih edilecektir. İki insan arasındaki tanışıklık, ortak paylaşımların ve değerlerin fazlalığı aralarındaki sosyal mesafeyi azaltırken, sosyal mesafeyi arttıran en önemli faktör ise statüdür. Yapılan değerlendirmelerde belirtilmiştir ki hitap eden kişi kendisi ile aynı statüde olan birisine karşı daha samimi bir hitap tarzı belirlerken statüsel olarak kendisinden üst olan birisine karşı daha saygılı ve resmi bir hitap tarzı benimsemektedir. Sosyal mesafenin hitap ifadeleri üzerinde en büyük etkiye sahip olduğunun desteklenmesinin sebebi insan hayatı içerisindeki bütün insani ilişkilerde belirleyici rol oynamasıdır. Örneğin, yaş ve cinsiyet hitap ifadelerini etkileyen önemli bir değişken olmasına rağmen bu değişkenlerin üzerine sosyal mesafe de bir değişken olarak eklendiğinde hitap şekillerinde farklılık yaratmaktadır. Nihayetinde hitap formları yalnızca bir değişkenin etkisi ile değil de birkaç değişkenin ortak etkisi sonucu şekillenmektedir. Aile içerisinde yaşlı bir bireye seslenilirken yaşı gereği daha resmi bir hitap tarzı benimsenmesi ön görülürken, sosyal mesafenin az oluşu ve yakınlık konuşuru, muhatabına hitap ederken daha samimi bir tarz tercih etmeye yöneltmektedir. Aynı durum cinsiyet değişkeni için de geçerlidir. Bir kadına hitap edilirken eğer hitap eden muhatabını tanımıyorsa daha resmi bir konuşma tarzı benimseyecekken, yakınlığı olan bir kadına karşı daha samimi bir uslupla hitap edebilir.

Toplum içerisinde sahip olduğumuz statüler tüm ilişkilerde ve dolayısıyla da hitap tarzlarında ciddi bir etkiye sahiptir. Statüler, insanlar arasında sosyal mesafeyi arttırmakta ya da fazla olduğuna işaret etmektedir. Statüsel hitap değişiklikleri genelde hitabın gerçekleştiği ortama bağlı olarak da ortaya çıkmaktadır. İş yerleri, üniversiteler, okullar, toplantılar gibi daha resmi ortamlarda statüler ön plandadır ve hitaplar da buna göre şekillenmektedir. Bu ortamlarda uzun süredir tanışıklık var olsa bile statüsü yüksek olan birine karşı hitap edilirken saygı ve resmiyet içeren bir hitap tarzı benimsenmektedir. Aile ve arkadaş ortamında ise statüsel farklar öne çıkmadığından bu ortamlardaki hitap tarzlarında genelde statü belirleyici değildir. Yine de günlük hayat içerisinde de kişinin sahip olduğu statüler kendine karşı kullanılan hitap şeklini etkilemektedir. Doktor olan bir kişiye yalnızca hastanede

değil, hastane dışındaki hayatında da statüsünden dolayı saygı duyulup buna uygun hitap edilebilir. Toplum için önemli olan bir kişiye –hükümdar ya da yönetici gibi– sahip olduğu bu statüsünden dolayı toplumdaki diğer kişiler daha resmi ve saygılı bir hitap tarzı belirleyecektir. Bu hususta toplumun kabulleri ve değer yargıları da belirleyici rol oynamaktadır.

Tüm bu değişkenler hakkında belirtilenler genel olarak birçok toplumda var olan ortak kabullerdir. Toplumun ötesinde bireyin kendi düşünce ve tercihleri de hitap seçimlerini şekillendirmektedir. Bireyin içsel kararları, kendi doğruları veya hitap edeceği kişiye karşı beslediği duygu ve düşünceler, onu birisine karşı hitap ederken resmi ya da saygılı olup olmama konusunda yönlendirmektedir. Genelde toplumsal değerler ile uyumlu bir hitap tarzı benimsenmesine rağmen bazen bu faktör de bireylerin hitap tarzı seçimlerinde etkili olan bir değişkendir.

Çalışmanın amaçlarından biri olarak hitap konusunda edinilen tüm bu değerlendirmeler ışığında, Eski Türkçe metinleri hitap konusu hakkında incelemek gerekirse yüzyıllar önceye ait metinler olmasına rağmen benzer çıkarımları yapmak ve benzer kullanımları görmek burada da mümkündür. Runik harfli metinler ve eski Uygurca metinler incelendiğinde yaş, statü, sosyal mesafe gibi değişkenlerin burada da hitaplar üzerinde belirleyici olduğu söylenebilir. Yine hitap ifadeleri bu metinlerde de saygı, sevgi ve nezaket ifadelerini üzerinde taşımakta ve muhataba yansıtmaktadır. Runik harfli metinler ve Eski Uygurca metinlerden alınan örnek cümleler üzerinde görüldüğü ve açıklanığı gibi bu dönemde de dilbilgisel, sözcüksel ve edimbilimsel olarak birçok hitap kullanımı ile karşılaşılmaktadır.

Dilbilgisel seslenmeler içerisinde değerlendirilen çokluk ikinci kişi zamir tercihi Eski Türkçe metinlerde de saygı ifadesi taşımaktadır. Günümüz kullanımından farklı olarak özellikle de Eski Uygur Türkçesi ile yazılan metinlerde, çokluk ikinci kişi zamirinin hitaplarda hem çokluk hem saygı anlamı ifade eden kullanımlarda tercih edilmesindense yerine yeni bir zamir kullanılarak, çokluk anlamı ifade edilmek istendiğinde ‘siz’, saygı anlamı ifade edilmek istendiğinde ise ‘sizler’ kullanımına yönelinmiştir. Haliyle isim ve fiil çekimleri de bu doğrultuda şekillenmiştir. Yani metinlerde yer alan hitap cümlelerine saygı duyulan bir kişiye hitap ederken ‘siz’, saygı ifadesi gerekmeyen ve bir çoğunluğa hitap edildiğinde ise ‘sizler’ zamirinin kullanıldığı görülmektedir. Yine, hitap cümlelerinde iyelik eki

tercihleri önemli bir yere sahiptir. Teklik birinci şahıs iyelik eki ile yapılan hitaplar sahiplenme dolayısı ile kazanılmış bir saygı ifadesi taşımaktadır. Çeşitli sosyal değişkenler dolayısı ile yani yaşça büyük olan ya da statüsü yüksek olan bir kişiye hitap edilirken, hitap sözcüğünde teklik birinci şahıs iyelik ekinin getirildiği ve bunun saygı ve nezaket ifadesi olduğu görülmektedir. Bununla beraber metinlerde emir kipi kullanımlarının da tam tersi bir şekilde tercih edildiği anlaşılmaktadır. Statüsel olarak yukarıda olan konuşanın kendisinden aşağı statüde olanlara karşı yaptığı hitaplarda emir kipi kullanımına daha çok yöneldiği örneklerde görülmektedir. Bu bağlamda, Eski Türkçe metinlerde sosyal değişkenlere bağlı olarak hitapların şekillenip çeşitlenmesinde ve saygı gösterimi konusunda dilbigisel bazı kullanımların tercihi hitap ifadelerinde önemli bir yere sahiptir.

Bunun dışında Eski Türkçe metinlerde sözcüksel hitap ifadeleri de dikkat çekicidir. Ünlemler elbetteki seslenmelerde tercih edilen önemli bir sözcük türüdür. Yapılacak hitabın, muhatabın dikkatini daha çok çekmesini sağlamak ve hitap anlamını kuvvetlendirmek için Eski Türkçede kullanılan hitap ifadelerinde ki özellikle runik harfli metinlerde sıkça kullanılmaktadır. Bunun dışında, sosyal değişkenlere bağlı olarak sıfat kullanımları ile yapılan hitaplar da dikkat çekicidir. Statüsü yüksek veya yaşça büyük birine saygı göstermek için onu yüceltici ve onurlandırıcı sıfatlar ile muhataba seslenilirken; statüsel farklılık olmayan, sosyal mesafenin az olduğu kişilere sevgi ve nezaket ifadesi olarak kullanılabilecek ve bu anlamı taşıyan sıfatlar ile seslenilmektedir. Dahası bazı hitap ifadelerinde sıfatların ya da sıfat ve ismin birlikte kullanıldığı durumlarda isimlerin iyelik eki de alarak muhataba yansıtılan saygı anlamının kuvvetlendirilmek istendiği görülmektedir. Yine Köktürkçe ve Eski Uygurca metinlerde hitap ifadelerinde sosyal değişkenlerin sebep olduğu farklılıkları yansıtmak için fiil kullanımından da faydalanılmaktadır. Statüsel olarak üstte olanın altta olana hitap ederken kullandığı ya da statüsel olarak altta olanın üstte olana seslenmek için kullanmayı tercih ettiği belli fiillerin dilde var olduğu metinlerden anlaşılmaktadır. Bu fiillerin kullanımının doğrudan sosyal statüleri işaret ettiğini, aşağıda olanın yukarıda olana hitap ederken kullandığı bu fiillerin muhatabı yüceltme ve saygı gösterme anlamı taşıdığını, yukarıda olanın aşağıda olana kullandığı fiillerin ise isteğinin yerine getirilmesini nazik bir şekilde talep ettiği anlamına geldiğini söylemek mümkündür.

Runik harfli metinlerde ve Eski Uygurca ile yazılmış metinlerde karşılaşılan hitap biçimlerinden birisi de edimbilimsel seslenmelerdir. Edimbilim yine dilbilimin altında yer alan inceleme alanlarından birisidir ve dilin, kullanıldığı bağlam içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Gelecek nesillere tavsiye ve bilgi vermek niteliğinde taşa yazılmış runik metinler ve genelde halka dini konuları öğretmek ve bilgi vermek amacıyla yazılmış olan Eski Uygurca metinler dâhilinde düşünülürse, bu metinlerde hitap ifadelerine sıkça rastlanılması muhtemeldir. Bu bağlamda, yukarıda bahsedilen hitap kullanımlarından bağımsız olarak hiçbir işaret veya sözcük olmamasına rağmen anlamsal olarak incelendiğinde ve bağlama bakıldığında hitap anlamı taşıyan kullanımlar ile bu metinlerde karşılaşmak mümkündür.

Genel olarak belirtilebilir ki her dil için, hitap kullanımları üzerinde etkili olan ve kendisine özgü belli toplumsal değişkenler mevcuttur ve bu değişkenler kendilerini belli kullanım şekilleri ile göstermektedir. Bu sosyal değişkenlerin hitap kullanımlarına nasıl yansıtılacağı ya da saygı ve nezaket ifadesinin hitaplarda nasıl yer alacağı dilin kendi dinamikleri içinde belirlenmektedir. Eski Türkçede kullanılan hitap ifadelerinde de belli toplumsal değişkenler belirleyici olmakta ve bu ifadeleri çeşitlendirmektedir. Hem toplumsal değişkenlerin sebep olduğu farklılıklar hem de saygı ifadesinin muhataba gösterilmesi Eski Türkçede karşılaşılan hitap ifadelerinde farklı kullanım şekilleri ortaya çıkarmıştır.

KAYNAKÇA

Ağca, Ferruh. "Eski Uygurcada Üçüncü Kişi İyelik Eki ve Dil Bilgisel Saygı Yapıları". 2020.

Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim* (Cilt 1). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003.

Aydın, Erhan. *Orhon Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018.

Aydın, Erhan. *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018.

Aydın, Erhan. *Sibirya'da Türk İzleri Yenisey Yazıtları*. Kronik: İstanbul, 2019.

Aydın, Erhan. "Eski Türk Yazıtlarında Yakarış ve Esenlik Dileme İfaeleri". *Dil Araştırmaları.* 29 (2019): 15-30.

Balcı, Hülya Aşkın. "Edimbilim ve Gramer İlişkisi". *International Journal of Languages' Education and Teaching.* Vol.5. 4 (2017): 556- 566.

Balcı, Hülya Aşkın. "Karşılaştırmalı ve Kültürlerarası Edimbilim." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* vol.10. 52 (2017): 19-27.

Brown, Penelope ve Stephen C. Levinson. *Politeness, Some Universals in Language Usage*. New York: Cambridge University Press, 1987.

Brown, Roger ve Albert Gilman. "The pronouns of power and solidarity." *Style in Language*. Cambridge, MA: MIT Press, 1960.

Clauson, Sır Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth- Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press, 1972

Clyne, Michael, Catrin Norrby ve Jane Warren. *Language an Human Relations Styles of Adress in Contemporary Language.* Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Demirci, Kerim. "Toplumsal Yapıların Saygı İfadesi Formlarında Dile Yansıması". *Milli Folklor* 18. 69 (2006): 38-45.

Demirci, Kerim. *Türkoloji İçin Dilbilim Konular Kavram Teoriler.* Ankara: Anı Yayıncılık, 2014.

Eraslan, Kemal. *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012.

Ercilasun, Ahmet Bican. *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2016.

Ercilasun, Ahmet Bican. *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.

Ercilasun, Ahmet Bican. "La Enklitiği ve Türkçede Bir 'Pekiştirme Enklitiği' Teorisi". *Dil Araştırmaları Dergisi*. 2 (Bahar 2008): 35- 56.

Erdal, Marcel. *A Grammer of Old Turkic*. Leiden: Brill, 2004.

Erdal, Marcel. "Clitics in Turkish". *Studies on Turkish and Turkic Languages*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2000.

Ergin, Muharrem. *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1991.

Ergin, Muharrem. *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/ Yayım/ Tanıtım, 2013.

Gabain, Annemarie von. *Eski Türkçenin Grameri*. Çev. Mehmet Akalın. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

Grönbech, Karl. *Türkçenin Yapısı*. Çev. Mehmet Akalın. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995.

Gulcalı, Zemire. *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikâyesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.

Güven, Ali. "Toplumsal Dilbilimin Kapsam Alanı". *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 13 (2012): 55-62.

Hamilton, James Russell. *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. Çev. Vedat Köken. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998.

Holmes, Janet. *An Introuction to Sociolinguistics*. New York: Longman, 1992.

İmer, Kamile, Ahmet Kocaman ve A. Sumru Özsoy. *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2011.

Joseph, John. Rewiev of terms of address: Problems of patterns an usage in various language and cultures by Friederike Braun. *Language*, 65(4), (1989): 852-7

Kıran, Ayşe Eziler. "Dilbilim, Anlambilim ve Edimbilim". *Turkish Studies* vol. 9/6 (2014): 719-729.

Korkmaz, Zeynep. *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017.

Korkmaz, Zeynep. *Türkçede Eklerin Kullanış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018.

Labov, William. *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972.

Nazlı, Ece Halime. "Toplumdilbilime Genel Bir Bakış". *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 14. 28 (2016): 37-66.

Ölmez, Mehmet. *Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri*. İstanbul: Kesit, 2017.

Özbay, Betül. *Huastuanift.* Ankara: Türk Dil Kurumu, 2014.

Pauwels, Anne. *Women Changing Language*. London: Longman, 1998.

Polat, Ülkü. "Eski Uygur Türkçesinde Saygı Bildiren (ötün-, tegin-, yarlıka-, yükün-) Yarı Tasvir Fiilleri". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. 6/4 (2017): 2012-2026.

Svennevig, Jan. *Getting Acquainted in Conversation. A study of initial interactions*. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins, 1999.

Tekin, Talat. *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.

Tekin, Talat. *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2018.

Tekin, Talat. "Eski Türk Yazıtlarında Yanlış Yorumlanan Bir Kelime Üzerine". Çev. Erdem Uçar. *Turkish Studies* vol 1/2 (2006): 222- 235.

Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.

Tripp, S.M. Ervin. “Sociolinguistic Rules of Address”. *Advances in Experimental Social Psychology*vol.4. (1969): 225-239.

Yang, Xiaomei. “Address Forms of English: Rules and Variations”. *Journal of Language Teaching and Research* vol.1. No.5 (2010): 743-745.

Yaylagül, Özen. “Eski Türkçede Nezaket İfadeleri”. *Milli Folklor* 17. 68 (2005): 151-165.